

Başlangıcından Günümüze
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
Doç. Dr. Necdet AYSAL
Dr. Alper BAKACAK
Dr. Hasan DİNÇER
Dr. Kadri UNAT

Editör
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan

Bu kitabın yayın hakkı SİYASAL KİTABEVİ'ne aittir. Yayınevinin ve yayıncısının yazılı izni alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz

Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Editör: Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan

Kapak ve Sayfa Düzeni: Gamze Uçak

Redaktör: Çiğdem Kılıçoğlu-Çağla D. Tağmat

ISBN: 978-605-5782-56-6

©Siyasal Kitabevi, Tüm Hakları Saklıdır.

1. Baskı, Şubat 2011, Ankara
2. Baskı, Şubat 2012, Ankara
3. Baskı, Eylül 2014, Ankara
4. Baskı, Ağustos 2016, Ankara
5. Baskı, Eylül 2017, Ankara

Siyasal Kitabevi-Ünal Sevindik

Yayıncı Sertifika No: 14016

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0(312) 419 97 81 pbx

Faks: 0(312) 419 16 11

Baskı

Desen Ofset A. Ş.

Sertifika No: 11289

Birlik Mah. 448. Cad. 476. Sk. No: 2

Çankaya / ANKARA Tel: (312) 496 43 43

Dağıtım

Siyasal Yayın Dağıtım

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx

Faks: 0 (312) 419 16 11

e-posta: info@siyasalkitap.com

http://www.siyasalkitap.com

Başlangıcından Günümüze
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ

Editör

Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Atatürk Döneminde İç Politika

Doç. Dr. Necdet AYSAL

8.1. SALTANATIN KALDIRILMASI

23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasıyla Anadolu'da yeni bir Türk devleti kurulmuştur. TBMM'nin üstünde hiçbir gücün kabul edilmeyeceğinin açıklanması ile de Osmanlı Devleti'nin varlığı fiilen ortadan kalkmıştır. Ayrıca yasama ve yürütme yetkisinin de TBMM'ye ait olması padişahın Türk ulusu üzerinde resmi ve fiili hiçbir yetkisinin kalmadığını göstermekteydi. Ancak savaş yılları olduğu için rejim konusu gündeme gelmemiştir. Yunan ordusunun Türk topraklarından atılmasından sonra sıra rejim konusunun çözümlenmesine gelmiştir.

8.1.1. Saltanatın Kaldırılmasının Nedenleri ve Gerekçesi

Kurtuluş Savaşı sırasında ve TBMM'nin açıldığı dönemde, yurdun düşman işgalinden kurtarılması öncelikli olduğu için, Saltanat makamına karşı açıkça tavır alınmamış ve güçlerin bölünmemesine gayret edilmiştir. Yunan ordusunun Anadolu'yu terk etmesinden hemen sonra, barış konferansına davet nedeniyle saltanat konusu gündeme gelmiş ve bu kez Mustafa Kemal Paşa, bu kurumla ilgili gerçek düşüncesini hayata geçirmiştir.

Mudanya Mütarekesi imzalandıktan sonra barış görüşmeleri hazırlıklarına başlanmış ve İtilaf Devletleri, 28 Ekim 1922 tarihli notalarında Osmanlı Devleti ile TBMM Hükümeti'ni birlikte barış görüşmelerine katılmaya davet etmişlerdir. İtilaf Devletleri, iki taraf arasındaki görüş ayrılıklarından yararlanmak ve görüşmelerde Türk tarafını bölerek güçsüzleştirmek amacıyla hem TBMM Hükümetini hem de İstanbul Hükümeti'ni barış konferansına davet etmişlerdir. Bu davet üzerine gerekli hazırlıklara hemen başlayan İstanbul Hükümeti, TBMM'ye gönderdiği yazılarda işbirliği içine girilmesini bildirmiştir.¹

¹ Necdet Öklem, **Saltanatın Kaldırılması**, İstiklâl Matbaası, İzmir, 1972, s. 17.

Tevfik Paşa Hükümeti'nin bu tavrını ve Meclis'ten gelen tepkileri iyi değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılması konusunun komisyonda görüşülmesi sırasında tarihi bir konuşma yapmış ve millet egemenliği yanında kişisel egemenliğin de sürmesinin akla aykırı olduğunu belirttiikten sonra, konuşmasını;² “... *Bu bir emrivakidir. Mevzubahis olan, millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacağız meselesi değildir. Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu behemehâl olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir*” şeklindeki sözlerle sürdürmüştür.

Komasyon, bu gelişmelerin ışığı altında Saltanatla Halifeliğin birbirinden ayrıldığını ve Saltanatın kaldırdığını belirten iki maddelik bir yasa taslağı hazırlamıştır.³ Bu taslak Meclis Başkanlığı'na sunulurken, kaleme alınan metin ise söz konusu yasanın bir gerekçesi olduğu kadar Lozan'da savunulacak temel görüşü de içermektedir. Bu taslakta, Saltanat ve Hilafet kurumlarının birbirlerinden ayrılması, Osmanlı Saltanatının, İstanbul'un işgal edildiği 16 Mart 1920 gününden başlayarak, sona erdiği hükme bağlanmıştır. Yine, halifelige de Meclis tarafından seçilen, Osmanlı ailesinden birisinin geçmesi öngörülmüştür.

1 Kasım 1922'de Meclis'teki görüşmelerden sonra açık oylamaya sunulan bu taslak, bir milletvekilinin olumsuz oyuna karşın kabul edilerek yasalalmıştır. Mustafa Kemal'in deyiimiyle, *Osmanlı egemenliğinin çökme ve ortadan kaldırılma töreninin son evresi* de böyle kapanmıştır.⁴ Millî egemenliği ebedileştiren ve milletin kendi hakkının ifadesi olan bu kanunla, hilafet ve saltanat birbirinden ayrılarak saltanat kaldırılmış, Türk Devrimi de yönetsel alanda önemli bir aşama kaydetmiştir.⁵

Barış konferansına davet sorunu gerekçe gösterilmesine karşın, Saltanatın kaldırılmasının gerçek nedenleri ise tarihsel gelişmelere dayanmaktaydı.⁶ Bu gerçek nedenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 620 yıllık bir hanedan olan Osmanlı hanedanının çağın gerisinde kalması ve ömrünü tamamlamış olması;
- Birinci Dünya Savaşı sonrasında birçok ülkede monarşilerin yıkılması ve yerlerine cumhuriyet yönetimlerinin kurulması;

² **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C. I, 5. B., Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1997, s. 287-298.

³ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi – Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne**, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992, s. 279; Özer Ozankaya, **Atatürk ve Laiklik, Atatürkçü Düşüncenin Temel Niteliği**, 1. B., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1981, s. 171-173.

⁴ Turhan Olcaytu, **Dinimiz Neyi Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı, Devrimimiz-İlkelerimiz**, 8. B., Ajans Türk Basın ve Basım A.Ş., Ankara, 1998, s. 20-21; Paul Gentizon, **Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu**, (Çev. Fethi Ülkü), 3. B., Bilgi Yay., Ankara, 1995, s. 33.

⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, I. Devre, C. 24/1, s. 314.

⁶ Turan, **a.g.e.**, s. 280; Olcaytu, **a.g.e.**, s. 20-21; Gentizon, **a.g.e.**, s. 33.

- Bir ailenin iradesine dayalı yönetimlerin ulusal egemenlik anlayışına ters düşmesi;
- Mustafa Kemal Paşa'nın temel amacının ulusal egemenliğe dayanan, laik ve demokratik bir devlet kurmak olması;
- Yönetimin bir kişi ve aileden alınıp, tüm ulusa mal edilmeye çalışılması.

8.1.2. Saltanatın Kaldırılması Sonrasındaki Gelişmeler

Saltanatın kaldırılması kararı Vahdettin'e, Yıldız Sarayı'nda Refet (Bele) Paşa tarafından tebliğ edilmiştir.⁷ Osmanlı Saltanatı tarihe karışınca, o yönetimin son Sadrazamı olarak tanınan Ahmet Tevfik (Okday) Bey de, 4 Kasım 1922'de istifasını kendisini bu göreve atamış olan Padişah Vahdettin'e sunmuştur.

Yine aynı gün TBMM Hükümeti, İstanbul'un idaresine el koymuştur. Devletin içinde bulunduğu durumdan korkan Sultan Vahdettin, İstanbul'da kalmasının uygun olmayacağını düşünerek İngiltere'ye sığınma talebinde bulunmuş ve 16 Kasım 1922 günü İngiliz Komutanı Harrington'a şu mektubu yazmıştır.⁸ *“İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümden İngiltere devlet-i fahimesine iltica (yüce İngiliz devletine sığınıyor) ve bir an evvel İstanbul'dan mahall-i ahara (başka yere) naklimi talep ederim (isterim) efendim! Halife-i Müslimin Mehmet Vahidettin”*.

Hayatını kurtarmak için yurtdışına götürülmesini dileyen Vahdettin'in isteği İngilizlerce olumlu karşılanmıştır. 17 Kasım 1922 tarihinde Yıldız Sarayı'nın kullanılmayan Malta kapısından çıkan Vahdettin, kendisini orada bekleyen Harrington'un hazırladığı otomobile binerek, Dolmabahçe rıhtımına inmiş ve oradan da açıkta demirlemiş olan Malaya Zırhlısı'na götürülmüştür. Yanında oğlu Ertuğrul, Başmabeynci Ömer Yaver, Esvapçıbaşı İbrahim, Berberbaşı Mahmut, Tütüncübaşı Şükrü Beylerle, İkinci ve Üçüncü Musahip Cevher ve Hayrettin Ağalarla üç hizmetçi bulunuyordu. Vahdettin önce İngilizlerin sürgün yeri olarak kullandıkları Malta'ya götürülmüş, fakat bir süre sonra Şerif Hüseyin'den bir çağrı alarak Mekke'ye geçmiştir. Mekke'de saltanat ve halifeliğin birbirinden ayrılmasının doğru olmadığını savunan bir bildiri de hazırlayan Vahdettin, bu girişimden beklediği sonucu alamamış, bunun üzerine İtalya'ya dönüp San-Remo'ya yerleşmiş ve 14 Mayıs 1926 yılında da orada ölmüştür.⁹

⁷ Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi 1918-1938**, 2. B., TTK Yay., Ankara, 1988, s. 361-367.

⁸ Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, Kent Basımevi, İstanbul, 1981, s. 49; Turan, **a.g.e.**, s. 281; Lord Kinross, **Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, (Çev. Necdet Sander), 10. B., Altın Kitaplar, İstanbul, 1984, s. 419-421.

⁹ Vasiyeti üzerine cenazesi Şam'da bulunan Selahattin-i Eyyübi Camii'nin bahçesine defnedilmiştir. Bkz., Sina Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980**, 4. B., İmaj Yay., Ankara, 2001, s. 163; Gentizon, **a.g.e.**, s. 37-38.

Saltanatın kaldırılmasına ilişkin 1 Kasım 1922 tarihli yasa, Vahdettin'in halifelik unvanını üzerinden almamıştı. O da İngilizlere sığınırken bu unvan-
dan yararlanmak istemişti. Ancak yabancılara sığınan bir halifelige neler yapı-
lacağı önemli bir sorun olarak belirmişti. Vahdettin'in kaçtığı Ankara'ya bildi-
rildiğinde, sorun TBMM'nin 18 Kasım 1922 tarihli oturumunda gündeme
getirilmiştir. Öncelikle Şer'iyeye Bakanı Konya Milletvekili Vehbi Efendi'nin
halifeliğin boş olduğu, o yere layık birisi seçildiğinde onu halife olarak tanı-
manın gerekli olduğuna ilişkin fetvası okunmuştur.¹⁰ Vehbi Efendi'nin bu
fetvası üzerine boş kabul edilen halifelik için seçime gidilmiş ve ad okunarak
yapılan oylama sonucunda, Sultan Abdülaziz'in oğlu ve Vahdettin'in tahta
çıkışından sonra hanedanın en yaşlı erkek evladı olarak veliaht sayılan Ab-
dülmecit, 148 oyla halife seçilmiştir.

Abdülmecit, Müslümanların Halifesi sıfatından başka bir sıfat kullanma-
ması, halifelige seçilmesinden dolayı memnuniyetini halka bildirmesi, Vahdet-
tin'in davranışını kınaması ve TBMM Anayasası'nın İslamlağa en uygun idare-
yi getirdiğini bildirmesi şartıyla halife tayin edilmiştir. Mustafa Kemal de,
19 Kasım 1922 tarihinde Abdülmecit Efendi'ye halife seçilmiş olduğunu bil-
dirmiş ve bu durumu İslam dünyası ve Türkiye halkına ilan etmiştir.¹¹

8.2. CUMHURİYETİN İLAN EDİLMESİ

Cumhuriyet kavramı, dilimize Arapçadan girmiş olan *cumhur* kelimesin-
den doğmuş bir rejimin adıdır.¹² Ansiklopedik anlama göre, bir ülkenin rejimi-
nin cumhuriyet olabilmesi için, o ülkenin devlet başkanının seçimle işbaşına
gelmesi yeterlidir. Modern anlamı ile demokrasinin en gelişmiş şekli olan
Cumhuriyet, bir tarihi gelişmenin sonucudur.

8.2.1. Birinci TBMM'de Seçim Kararının Alınması

23 Nisan 1920'de olağanüstü yetkilere sahip bir Meclisin kurulmasıyla
Türk siyasi yaşamında yeni bir dönem açılmıştır. Çok farklı görüş ve kesimle-

---

¹⁰ Adı geçen fetva sureti şöyledir: "Müslümanların imamı olan Zeyd (simgesel bir ad), düşma-
nın, bütün Müslümanlar aleyhinde yok olmaya neden olacak ağır önerilerini, bir zorunluluk
olmadan kabul ederek, İslam hukukunu savunmaktan aczini gösterir ve Müslümanların dinin
gerekli kıldığı savunmalarında düşmana uyararak Müslümanların zarar görmelerine ve baş
eğmelerine yol açacak hareketlere doğrudan doğruya girişir ve karışıklık doğuracak hareket-
lere devam edip ısrar ederse ve bundan da yabancıların koruması altına sığınarak halifelik
makamını terk edip kaçmakla halifelikten cylemli olarak vazgeçtiği şer'ân münhal olur mu?-
Yanıt: Olur! Bu suretle İslam hukukunu ve yararlarını korumak için halifelik makamına la-
yık bir zata, ilgililer ve iş sahipleri tarafından biat olunmak gerekli (vacip) olur mu? Olur."
Bkz., Turan, **a.g.e.**, s. 282.

¹¹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C. III, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., İstanbul, 1982,
Belge No. 265, s. 1251-1252.

¹² Batıda Cumhuriyet kelimesi karşılığı olarak Latince "Res Publica" kelimesinden türetilen
Fransızca'da "La République", İngilizce'de de "The Republic" kelimeleri kullanılmaktadır.
Bkz. Hamza Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi**, Savaş Yay., Ankara, 1990, s. 371.

rin temsil edildiği Birinci Meclis, bu yönüyle tam bir halk meclisi niteliği taşımaktaydı.¹³ Mustafa Kemal Paşa taraftarlarının oluşturduğu Birinci Grup ile muhalif İkinci Grup arasında birçok konuda anlaşmazlık çıkmış ve kıyasıya mücadele edilmiştir.

Sakarya Savaşı öncesinde Başkomutanlık Yasası'nın çıkarılması sırasında doruk noktasına ulaşan fikir ayrılığı, özellikle 1921 sonlarında Malta'daki tutuklu milletvekillerinin de Meclise katılmalarıyla daha da artmış ve çatışmalar had safhaya ulaşmıştır. Bu arada zaten var olan ve resmen kuruluşunun 1922 Temmuz ayında gerçekleştiği belirtilen İkinci Gruba mensup mebuslar, Saltanatın kaldırılmasından rahatsız olmuşlardır.¹⁴ Bu muhalif grubun üyeleri, 2 Aralık 1922'de vermiş oldukları bir yasa teklifi ile seçim kanununda değişiklik yapılmasını istemişlerdir. Bu değişiklikte seçim kanununa göre, milletvekili seçilebilmek için Misak-ı Milli sınırları içerisinde doğmuş olmak ya da milletvekili seçileceği ilde beş yıl ikamet etmek şartı getirilmek istenmiştir.¹⁵ Bu koşullara uymayan Mustafa Kemal Paşa'nın parlamentoya girmesini engellemeye yönelik bu girişim, teklifin Meclis'te reddedilmesi sonucu önlenmiştir.

Lozan Konferansı'nın kesilmesi döneminde Meclis'te konferans ile ilgili yapılan gizli görüşmelerde, muhalif milletvekillerinin sert eleştiriler getirmeleri, gruplar arasındaki ilişkileri iyice gerginleştirmiştir. Sonuçta gerek Meclis içinde ve gerekse Meclis dışında yaşanan iktidar mücadelesi, Meclis'i çalışmaz hale getirmiştir. Birinci Grubun harekete geçmesi sonucu, 1 Nisan 1923'te verilen önerge ile TBMM seçimlerinin yenilenmesi istenmiş ve gerekcede, ilk Meclisin ülkenin bağımsızlığını sağlamakla görevini yapmış olduğu ve ülkenin önünde barış ve ekonomik sorunlar nedeniyle yeniden kamuoyunun kazanılması gerektiğinden söz edilmiştir. Meclis'te aynı gün kabul edilen bu önerge ile seçim yasası çalışmalarına başlanmış ve bu konuda yapılan görüşmeler sonucunda Meclis dağılmıştır.

---

¹³ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992, s. 132-133; Mizyah Karaçam Şengil, **Birinci Dönem TBMM'nde Düşünce Akımları**, Cem Yay., İstanbul, 1995, s. 76; Tarık Zafer Tunaya, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, 2. B., Turhan Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 212-213; İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1997, s. 79-91.

¹³ **Nutuk**, C. II, s. 438-439.

¹⁴ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup**, 5. B., İletişim Yay., İstanbul, 2009, s. 379; Tunaya, **a.g.e.**, s. 537; Muhalefet Grubu'nun kuruluşunda farklı görüşler vardır. Güneş'e göre Grup, 1921 sonları ile 1922 başlarında ortaya çıkmıştır. **Güneş, a.g.e.**, s. 182; Selek de muhalefetin Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun görüşmeleri sırasında ortaya çıktığını ve 1921 sonlarında örgütlü hale geldiğini ve örgütlemeye Kara Vasıf'ın büyük rol oynadığını ileri sürmektedir. Bkz. Sebahattin Selek, **Anadolu İhtilâli**, C. II, 8. B., Kastaş A.Ş. Yay., İstanbul, 1987, s. 625; Mustafa Kemal, **Nutuk'ta muhaliflerin daha saltanat kaldırılmadan önce bu konuda endişeye kapıldıklarını ve yoğun bir propaganda faaliyetine giriştiklerini** anlatmaktadır. Bkz., **Nutuk**, C. II, s. 683-684.

¹⁵ Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C. I, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1986, s. 360.

Seçimlerin yapılmasıyla birlikte, İkinci TBMM yeni toplanma yılına, 11 Ağustos 1923'te başlamış ve 13 Ağustos'ta Mustafa Kemal TBMM Başkanlığına yeniden seçilmiştir.

14 Ağustos 1923'te ise V. İcra Vekilleri Heyeti seçimleri yapılmış ve Fethi (Okyar) Bey başkanlığında yeni kabine oluşturulmuştur. İkinci TBMM'nin ilk günlerindeki en önemli çalışma ise kuşkusuz Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanmasıdır.¹⁶ Bu antlaşmanın Meclis içinde görüşülmesi sırasında Halk Fırkası içindeki görüş farklılıkları ilk kez ortaya çıkmış ve oylamalara 270 milletvekilinin 227'si katılmış ve antlaşma 14 ret oyuna karşılık 213 milletvekilinin lehte oyuyla kabul edilmiştir.¹⁷

Bütün bu gelişmelerle artık Türkiye tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. Savaş cepheden sonra, masada da kazanılmış, Ulusal Mücadelenin ikinci aşaması olan çağdaş bir devlet ve toplum yaratma sürecini başlatmak için yepyeni devrim ilkelerinin hayata geçirilmesi süreci başlamıştır.

8.2.2. Halk Fırkası'nın Kurulması

Meclis'te Birinci ve İkinci gruplar arasındaki mücadelenin şiddetlendiği günlerde, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Başkanı Mustafa Kemal Paşa, 6 Aralık 1922'de Ankara'da Hâkimiyet-i Milliye, Yenigün ve Öğüt gazetelerinin muhabirlerine verdiği demeçte,¹⁸ yeni bir parti kurulacağını kamuoyuna ilk kez açıklamıştır. Mustafa Kemal Paşa bu demecinde, savaşın kazanılmasının ülkeyi uygar dünyaya taşımak için yeterli olmadığını, ülkenin tamamen kalkınmasını sağlayacak ve gerçekçi bir programa sahip *Halk Fırkası* isimli bir partinin kurulacağını ve bu partinin yeniliklere öncülük edeceğini söyleyerek, herkesten yardım beklediğini dile getirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu kararı almasında hiç şüphesiz savaş yılları ve hemen sonrasında Meclis'te yaşanan şiddetli tartışmaların etkisi büyük olmuştur. Ulusal egemenlik temeline dayalı yeni bir devlet için yapılması gerekli devrimlerin, ancak Meclis'te bir siyasi partinin desteğiyle daha hızlı gerçekleştirilmesi düşüncesinden hareket etmiştir. Üstelik Meclis'teki muhalefetin tutumu da, Mustafa Kemal Paşa'nın bir parti kurma zamanının geldiğini düşünmesinde etkili olmuştur.

TBMM'de seçim kararının alınmasından hemen sonra, 8 Nisan 1923'te, Mustafa Kemal Paşa tarafından, siyasi tarihimizde *Dokuz Umde* olarak bilinen ve Halk Fırkası'nın ilk programı olarak kabul edilen seçim bildirgesi yayınlanmıştır. Bu beyannamenin giriş bölümünde Meclis'teki Anadolu ve Rumeli

¹⁶ Mümtaz Soysal, *Dış Politika ve Parlamento*, AÜ SBF Yay., Ankara, 1964, s. 91; Atatürk, *Nutuk*, s. 750.

¹⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre I, C. I, IX. İçtima, s. 264-291; Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar-Lozan'dan Cumhuriyete*, C. II, Temel Yay., İstanbul, 2002, s. 11-12.

¹⁸ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, ATAM Yay., Ankara, 1997, s. 50-52.

Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Halk Fırkası'na dönüştürüleceği ilk olarak resmen ifade edilmiştir.¹⁹

Mustafa Kemal Paşa, *Dokuz Umde* ile aynı gün bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini seçim çalışmalarına katılmaya çağırmıştır. Bu amaçla seçimlere son derece önem veren ve belirli tarihlerde yayınlamış olduğu tamim ve beyannamelerle Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini sık sık uyaran Mustafa Kemal Paşa'nın, aday seçiminde de hassas davrandığı görülmektedir. Bu hassasiyetinin nedeni ise kuşkusuz İkinci TBMM'den çok şey beklemesi, Cumhuriyeti ve devrimlerini bu Meclis'te gerçekleştirme kararında olmasıdır.

Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çabaları sonuç vermiş ve seçimleri büyük çoğunlukla Cemiyetin adayları kazanmış ve İkinci Gruptan seçimleri kazanan olmamıştır.²⁰

1923 seçimleriyle başlayan bu yeni dönemde, ilk bakışta Mustafa Kemal Paşa'nın Meclise mutlak egemen olacağı izlenimi doğmuştu. Seçimlerin kazanılmış olması Halk Fırkası'nın kurulmasını onaylama anlamı taşıdığından, seçim sonrasında kuruluş hazırlıkları resmen başlatılmıştır.²¹ Nitekim Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında 7 Ağustos 1923'te toplanan milletvekilleri partinin tüzüğünü hazırlamaya girişmiş ve yaklaşık bir ay süren tüzük çalışmaları 9 Eylül 1923'te sonuçlanmış, aynı toplantıda yapılan oylama ile de Halk Fırkası'nın ilk Tüzüğü kabul edilmiştir.²² 11 Eylül'de yapılan toplantıda ise partinin genel başkanlık ve yönetim kurulu üyelerinin seçimi yapılarak, Mustafa Kemal Paşa Halk Fırkası Başkanlığı'na getirilmiştir. Tüzüğün onaylandığı tarih olan 9 Eylül 1923, partinin de kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir.²³

8.2.3. Ankara'nın Başkent Olması

Ankara, 27 Aralık 1919'da Heyet-i Temsiliye'nin merkezi olmuş ve TBMM'nin açılmasıyla da Kurtuluş Savaşı'nın kalbinin attığı yer durumuna gelmişti. Mücadelenin her safhasındaki bütün eylem ve planlar, burada tartışılarak karara bağlanmış ve özellikle de TBMM'nin kurulmasından sonra daha da önemli bir konuma ulaşmıştı.

İkinci Meclisin ilk günlerinde bir başka tartışma konusu da, yeni devletin başkentinin neresi olacağı olmuştur. İtilaf kuvvetleri 2 Ekim 1923'te İstan-

---

¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 2. B., Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1986, s. 580.

²⁰ Olaysız geçen seçimlerde 72 seçim bölgesinden 270 milletvekili seçilmiştir. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C. III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 89.

²¹ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yay., İstanbul, 1998, s. 75; Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii*, Ay-yıldız Matbaası, Ankara, 1965, s. 37.

²² Kocatürk, *a.g.e.*, s. 391-392.

²³ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 559; Orhan Acun, "CHP'nin Kuruluş Tarihi Üzerine", *Tarih ve Toplum*, C. XXIV, No. 141 (Eylül 1995), s. 132.

bul'u terk etmişler, 6 Ekim de ise Türk ordusu kente girmiştir. Bu durum yeni başkent in neresi olacağı tartışmalarını beraberinde getirmiştir.

Ankara'nın, TBMM'nin kurulduğu yer ve Milli Mücadele'nin merkezi olması nedeniyle, 13 Ekim 1923'te İsmet Paşa'nın Meclise sunduğu önerge,²⁴ oy birliğince kabul edilmiş ve Ankara yeni Türk Devleti'nin başkenti ve hükümet merkezi olmuştur.²⁵

Ankara'nın askeri ve coğrafi açıdan güvenli bir yerde bulunması, başkent olmasında etkili olmuş ve yeni Türk Devleti'nin Anadolu merkezli olduğu kanıtlanmıştır. Artık Osmanlı Devleti'ne dönüşün mümkün olmadığı tüm dünyaya gösterilmiştir. Batılı devletler bu kararı bir süre tanımamışlarsa da, Türk Devleti'nin kararlılığı karşısında elçiliklerini Ankara'ya taşımak zorunda kalmışlardır.²⁶

8.2.4. Cumhuriyetin İlanı ve Tepkiler

23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasıyla Anadolu'da ulusal egemenliğe dayanan yeni bir Türk devleti kurulmuş ve 1921 Anayasası'nda yer alan egemenliğin kayıtsız şartsız ulusa ait olduğuna dair hükümlerle Cumhuriyet yönetimi için önemli bir adım atılmıştı. Ancak savaş yılları olduğu için ulusun gücünü bölmek için rejim konusu açıkça tartışılmamıştı. Lozan Barışı'nın imzalanmasından sonra iç politikaya ağırlık verilmeye başlanmış, Ankara'nın başkent olmasıyla da çok önemli siyasal gelişmelerin olacağı mesajı verilmişti.

27 Ekim 1923'te Fethi Bey'in istifasıyla ortaya çıkan hükümet bunalımı, Meclis'in çalışmalarını oldukça zorlaştırmıştır. Güçler birliği ilkesinin en katı şekli olan Meclis Hükümeti Sistemine göre yapılan seçimlerde bakanlar kurulunun oluşturulamaması, bu sistemin artık iyi işlemediğini göstermiş ve kabine sistemine geçilmesini zorunlu kılmıştır. Kabine sistemine geçiş için ise Cumhuriyet'in ilanı ve bu ilanla birlikte bir Cumhurbaşkanı'nın seçilmesi gerekli görülmüştür.

Mustafa Kemal Paşa, bütün bu gelişmeler üzerine Cumhuriyetin ilan edilmesine karar vererek, 28 Ekim 1923 günü akşamı, İsmet (İnönü) Paşa, Fethi (Okyar) Bey, Kazım (Özalp) Paşa, Kemâlettin Sami Paşa, Halit Paşa, Rize Milletvekili Fuat Bey ile Afyonkarahisar Milletvekili Ruşen Eşref Bey'i Çankaya'ya davet etmiştir.²⁷ Toplantıda misafirlerine, "*yarın Cumhuriyeti ilân edeceğiz*" diyerek görüşlerini açıklayan Mustafa Kemal Paşa'nın bu düşüncesi, orada hazır bulunanlarca da olumlu karşılanmış ve hemen izlenecek yolun saptanmasına girişilmiştir. Konuklar ayrıldıktan sonra Mustafa Kemal Paşa ve

²⁴ Malatya Mebusu İsmet Paşa ve 14 arkadaşının Meclise sunduğu kanun teklifi için bkz. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 23-24.

²⁵ İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Kitap, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., Ankara, 1999, s. 166-168.

²⁶ Bilal N. Şimşir, "*Ankara'nın Başkent Oluşu*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VII, No. 20, (Mart 1991), Ankara, s. 207.

²⁷ Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1923**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2007, s. 303.

İsmet Paşa, bu amaçla Anayasa'da yapılması gereken değişikliklere ilişkin bir yasa tasarısı da hazırlamışlardır.

Cumhuriyetin ilan edilmesi ile ilgili yasa tasarısı, Halk Fırkası Grubu'nda ele alınarak enine boyuna tartışılmıştır.²⁸ Hatta bu tartışmalar sırasında İstanbul Milletvekili Abdurrahman Şeref Bey, "*Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir... kime sorarsanız sorunuz, bu cumhuriyettir. Doğan çocuğun adıdır. Ama bu ad kimilerine hoş gelmemiş, varsın gelsin!*" diyerek tasarıdan yana olduğunu dile getirmiştir. Meclisin ve devletin tek partisi durumunda bulunan Halk Fırkası'nın onayından geçen tasarının kanunlaşması, artık sadece bir formaliteden ibaret olacaktı. Tasarı saat 20.30'da Meclise sunulurken, devletin rejiminin Cumhuriyet olduğu "*Yaşasın Cumhuriyet*" sesleri ve alkışları arasında kabul edilmiştir. Cumhuriyetin ilanı kararına birkaç üye çekimser kalarak katılmamış, katılan 158 üyenin tümü olumlu oy vermiştir.²⁹

Söz konusu Anayasa değişikliği ile 1. madde şu şekilde yeniden düzenlenmiştir:³⁰ "*Hâkimiyet bilâ kaydû şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bil-fil idare etmesi esasına müstenittir. Türkiye Devleti'nin şekli Hükümeti, Cumhuriyettir*". Bundan sonra Cumhurbaşkanı seçimine geçilmiş, yoklama suretiyle ve açık oyla yapılan seçimde, 159 üyenin bulunduğu Meclis'te Mustafa Kemal, bir çekimser oya karşılık 158 üyenin olumlu oylarıyla Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk Cumhurbaşkanı olmuştur.³¹

Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte, artık Cumhurbaşkanı TBMM seçecek, Başbakanı ise Cumhurbaşkanı tayin edecek, Bakanları Başbakan seçecek ve kabine Meclis'ten güvenoyu alınca hükümet kurulmuş olacaktı.

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte; Türkiye devletinin ve hükümet şeklinin Cumhuriyet olduğu kanunlaşmış; devlet başkanlığı ve hükümet bunalımı gibi sorunlar çözümlenmiştir. İlk kez kabine sistemine geçilerek, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından başbakanlığa atanan İsmet Paşa, Cumhuriyetin ilk kabinesini (Hükümeti) kurmuştur. Fethi (Okyar) Bey ise Meclis Başkanı seçilmiştir. Ayrıca ulusal egemenlik ilkesi biraz daha güçlendirilerek, halkın yönetime katılmasının yolu açılmıştır.³²

Cumhuriyetin ilan edilmesi genelde törenlerle kutlanırken, kimi çevrelerde de olumsuz tepkiler doğurmuş ve oldukça sert eleştirilere yol açmıştır. Hüseyin Cahit (Yalçın), Velid Ebüzziya ve Ahmet Emin (Yalman) gibi gazeteciler, Tanin, Tevhid-i Efkâr ve Vatan, gibi gazetelerde, Cumhuriyetin ilanını beğenmeyip sert eleştiriler getirmişlerdir.³³

²⁸ Nutuk, C. II, s. 804-805.

²⁹ Akşin, a.g.e., s. 171-172; Kazım Özalp - Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, 4. B., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1998, s. 26-27.

³⁰ Nutuk, C. II, s. 803-804.

³¹ Aydemir, a.g.e., C. III, s. 156; Fethi Gözler, *Atatürk İnkılâpları-Türk İnkılâbı*, 2. B., İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 68-69.

³² Enver Ziya Karal, "Atatürk ve Cumhuriyetin Duyurulması", *Türk Dili*, No. 278, (Kasım 1974), s. 837.

³³ Ozankaya, a.g.e., s. 186-187.

Cumhuriyetin ilanından ve Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanı seçilmesinden rahatsız olan sadece İstanbul basını değildir. Mustafa Kemal Paşa'nın bazı silah arkadaşları da gelişmelerden hoşnut olmamış ve çeşitli düzeylerde tepki göstermişlerdir. En sert eleştiriyi Rauf Bey getirmiştir. Rauf Bey ile Ali Fuat, Kazım Karabekir ve Refet Paşaların tepkileri, Cumhuriyet'in ilanından sonra Kurtuluş Savaşı kadrosu arasındaki ayrışmayı somut olarak ortaya koymuştur.

8.3. HALİFELİĞİN KALDIRILMASI

Ulusal Bağımsızlık Savaşı yıllarında önemli olan yurdun düşmandan kurtarılması olduğu için hilafet makamına karşı açıkça bir tavır alınmamıştı. Bu arada saltanatın kaldırılması sırasında halifelik kurumuna dokunulmamış, fakat Cumhuriyetin ilanından sonra laik ve demokratik bir toplum ve devlet düzeni için halifelik kurumu ciddi bir engel oluşturmaya başlamıştı.

8.3.1. Halifelik Sorununun Ortaya Çıkışı

Halife sözcüğü, Arapça, *babasından sonraya kalan çocuk, birisinin yerine geçen, vekil* anlamlarına gelmektedir.³⁴ İslam Peygamberinin vefatından sonra ortaya çıkan ilk sorun, peygamberin yerine kimin geçeceği olmuş ve *Halifelik* gündeme gelmiştir.

Bu unvan ilk defa seçim yoluyla halife tayin edilen Hz. Ebu Bekir tarafından kullanılmıştır. İslam dininin esaslarına göre halife hem baş imam ve ruhani başkan, hem de devlet başkanıdır. Halifelik konusunda İslam dünyasında ortak bir görüşe varmak mümkün olmamış ve özellikle Dört Halife döneminden sonra Emevi Devleti'nden Muaviye, seçime son verip bir sülale yönetimi kurunca, halifelik babadan oğula geçmiş ve tamamen bir saltanata dönüşmüştür³⁵. Emevilerden sonra Abbasi sülalesinin eline geçen halifeliğin merkezi de Bağdat olmuştur. Bu dönemde Endülüs'te de Emevi soyundan gelen bir başka halife de varlığını sürdürmüştür.³⁶ 1258 yılında Moğolların Bağdat'a girmesi sonucu Abbasi Halifesi Mısır'a sığınmış ve Memluk Devleti bünyesinde varlığını korumuştur.

Halifelik, 1517 yılında son Abbasi Halifesi El-Mütevekkil tarafından Yavuz Sultan Selim'e devredilmiş ve bu tarihten sonra resmen Osmanlı padişahları bu unvan ile anılmaya başlamışlardır. Ama asıl olarak II. Abdülhamit bu

---

³⁴ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi - Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, 3. Kitap, (1. Bölüm), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995, s. 46; Faik Bulut, *Resmi Belgeler Işığında Ordu ve Din-1826-1997 Devlet Gözüyle İslamcı Faaliyetler*, 2. B., Doruk Yay., Ankara, 1997, s. 563.

³⁵ Mısır'da 909-1171 tarihleri arasında hüküm süren Şii Fatimi Halifeliği ile İspanya'da 929 yılında kurulan Emevi Devleti Halifeliği örnek gösterilebilir. Bkz., Turan, *a.g.e.*, s. 47; Gözler, *a.g.e.*, s. 72-73.

³⁶ Olcaytu, *a.g.e.*, s. 106.

unvandan büyük ölçüde yararlanmış ve ilk bu dönemde İslamcılık, devletin temel siyaseti olmuştur.³⁷

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı padişahı V. Mehmet, halife sıfatıyla Cihad-ı Ekber ilan etmişse de, bu çağrıya İslam âleminde olumlu yanıt gelmemiştir. Bu da halifeliğin İslam âlemi üzerinde tüm işlerliğini yitirdiği anlamına gelmektedir.

8.3.2. Halifeliğin Kaldırılmasını Hazırlayan Olaylar

Bilindiği üzere hilafet, ümmet düşüncesi üzerine kurulmuş bir kurum olup, millî egemenlik düşüncesi üzerine kurulan yeni Türkiye'nin bu ortaçağ kurumu ile bağdaşması mümkün değildi. Köklü devrimlerle yeni düzenin kuruluş çalışmalarının bütün hızıyla devam ettiği bir dönemde, özellikle de Cumhuriyetin ilanından sonra Halifelik gibi dinsel bir kurumun laik bir devletle bağdaşmadığı görülmüştür.³⁸

Saltanatın kaldırılmasından sonraki günlerde bazı çevrelerin Halife Abdülmecid'e bir padişah gibi davranmaları ve onu zaman zaman Meclisin üzerinde görmeleri, bütün dikkatlerin Halifelik kurumu üzerine toplanmasına yol açmıştır. Kaldı ki Halife'ye yakın kişiler arasında Rauf Bey ve Refet Paşa gibi, Kurtuluş Savaşı'nın önde gelen isimlerinin de olması, Halifeliğin rejim için bir sorun olarak algılanması sürecine katkı yapmıştır. Bu arada saltanat taraftarlarının da halifelikten güç ve moral alarak eskiye dönmek için çalışmalar yaptıkları bilinmekteydi. Halife Abdülmecid'in de kendisini bir padişah gibi görmesi ve bu sıfatla heyetler kabul etmesi de, halifeliğin kaldırılmasının gündeme gelmesinde etkili olmuştur.³⁹

Halifeliğin kaldırılması konusunda Mustafa Kemal Paşa'yı süratle harekete geçiren bir başka olay ise, 24 Kasım 1923'te Hindistan'da İsmailiye Mezhebi'nin İmamı Ağa Han ile Emir Ali Han'ın halifenin siyasi durumunun korunması için Başbakan İsmet Paşa'ya yazdıkları mektup ve bu mektubun daha

---

³⁷ Şerafettin Turan, Mısır'ı ele geçiren Yavuz Sultan Selim'in, Halife III. Mütevekkil'den halifeliği devraldığı yolundaki görüşlere katılmamaktadır. Turan, bu görüşünü o döneme ilişkin Osmanlı ve Arap belgelerinin hiçbirisinde ve o yıllarda yazılmış kitaplarda böyle bir devir işlemini gösteren bir kanıt bulunamadığına dayandırmaktadır. Yusuf Hikmet Bayur da *Türk İnkılâp Tarihi* isimli eserinde aynı hususa değinerek, bu görüşün son yüzyıllarda ortaya çıktığını savunmaktadır. Yapmış olduğumuz incelemelerde halifelik unvanının Osmanlı padişahları tarafından Yavuz Sultan Selim'den çok önceleri güçlülük simgesi olarak kullanılmaya başlandığı ve bu unvanla birlikte devletin giderek Teokratik bir karaktere bürünmüş olduğu açıkça görülmektedir. Bkz. Şerafettin Turan, **Türk Kültür Tarihi, Türk kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe**, 3. B., Bilgi Yay., Ankara, 2000, s. 161; Orhan Koloğlu, **Gazinin Çağında İslam Dünyası 1919-1922**, I. Kitap, Boyut Yay., İstanbul, 1994, s. 17.

³⁸ Doğu Ergil, "Atatürkçü Düşüncenin Temeli: Lâiklik", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. VI, No. 17, (Mart 1990), s. 260.

³⁹ Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, C. I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1988, s. 253-254.

İsmet Paşa'nın eline geçmeden muhalefeti temsil eden Tanin gazetesinde yayınlanması olmuştur.⁴⁰

Bu mektubu İngiltere'nin, Hintli aydınlara Türkiye'nin iç işlerine karışmak için yazdırmış olduğu yorumları yapılmış ve basın da buna alet olmakla suçlanmıştır. Başbakan İsmet Paşa, olayı TBMM'ye taşıyarak ilgili gazetelerin İstiklâl Mahkemeleri'ne verilmesini istemiştir. Fakat bu gelişmeler hükümetle halife taraftarları arasında çeşitli sert tartışmalara yol açmıştır. Bazı gazeteciler İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmışlar ancak ağır bir ceza almadan salıverilmişlerdir.

Mektup krizinden sonra iyice göze batan Halifelik, bu kez bütçe konusunda gündeme gelmiştir. Halife Abdülmecit Efendi, 22 Ocak 1924'te Başbakan'a gönderdiği bir yazı ile kendisine ait bağımsız bir bütçe talebinde bulunmuştur.⁴¹ Bu isteği, dış ülkelere temsilci göndermek, hükümete danışmadan yabancı elçileri kabul etmek ve gösterişli saltanat törenleri düzenlemek gibi uygulamalarla birleşince, İsmet Paşa "*Hükümet içinde birden fazla devlet başkanı olamaz.*" diyerek buna tepki göstermiştir.

İşte böyle bir ortamda Harp Oyunları nedeniyle İzmir'e gelen Mustafa Kemal Paşa, İsmet (İnönü) Paşa, Meclis Başkanı Kâzım (Özalp) ve Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa ile bir durum değerlendirmesi yapma zorunluluğu duymuş ve yapılan bu dördümlü toplantıda, artık halifeliğin kaldırılması zamanının geldiğine karar verilmiştir.⁴²

2 Mart 1924'te Halk Fırkası grubunda karara bağlanan hilafetin kaldırılması sorununun, bir kanun teklifi ile Meclise sunulması uygun görülmüştür.⁴³ Bunun üzerine daha önceleri Meşayih Meclisi (Şeyhler Kurulu) Başkanlığı yapmış olan Urfa Milletvekili Şeyh Saffet Efendi ile arkadaşlarının çalışmalarıyla, *Halifeliğin Kaldırılması ile Osmanlıları Soyundan Olanların Türkiye Dışına Çıkarılması* hakkında bir kanun teklifi hazırlanmış ve bu teklifinin komisyona gönderilmeden hemen görüşülmesi istenmiştir.⁴⁴

⁴⁰ Mektup, 5-6 Aralık 1923'te dönemin Tanin, İkdam ve Tevhid-i Efkâr gazetelerinde yayınlanmıştır. Mektupta halifeliğe dokunulmaması, Müslümanları birbirine bağlayan bir bağ olduğu için endişe duyulduğu ve bunların yanı sıra Hint Müslümanlarının Türkiye'ye yapmış olduğu yardımlar dile getiriliyordu. Bkz., Ahmet Mumcu, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, 14. B., İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 51; Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, C. II, Yapı ve Kredi Bankası Yay., İstanbul, 1973, s. 207-215; Lord Kinross, **a.g.e.**, s. 587.

⁴¹ N. Hakkı Uluğ, **Halifeliğin Sonu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1975, s. 47-50; Ergil, **a.g.m.**, s. 262.

⁴² **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C. II, ATAM Yay., Ankara, 1997, s. 618-619.

⁴³ Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1922-1971**, (Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç), C. II, 2. B., Özener Matbaacılık Ltd. Şti., İstanbul, 1997, s. 925-926.

⁴⁴ Kanun teklifini 53 kişi imzalamış ve bunlar arasında Kılıç Ali, Refik Koraltan, Celal Nuri İleri, Mazhar Müfit Kansu, Vasıf Çınar, Recep Peker, Yunus Nadi, İlyas Sami, Şükrü Kaya, Ağaoglu Ahmet, Ruşen Eşref Ünaydın ve Tunalı Hilmi Beyler vardır. Bkz. Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, 2. B., İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1999, s. 261; Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Başnur Matbaası, Ankara, 1972, s. 13-14.

TBMM'nin 3 Mart 1924 günkü oturumunda söz konusu kanun teklifinin komisyonlara gönderilmeden görüşülmesi kabul edilmiştir. İlk olarak Siirt Milletvekili Halil Hulki Efendi ve 57 arkadaşının imzasını taşıyan *er'iye ve Evkf ve Erkn-ı Harbiye-i Umumiye Vekletlerinin Kaldırılmasına* ilişkin öneriler ele alınmış ve bazı küçük değişikliklerle kabul edilmiştir.⁴⁵ Bundan sonra, *ğretimin birleştirilmesi-Tevhid-i Tedrisat Kanunu*'na ilişkin öneriler grlm ve yasalatırılmıtır.⁴⁶

Sıra halifelige geldiğinde öneriye ilk karşı çıkan Gmhane Milletvekili Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey olmuştur. Zeki Bey, tasarı aleyhine en sert konuşmayı yapmış ve konuşması çeşitli milletvekilleri tarafından sık sık müdahalelere maruz kalmıştır. Meclis'te Halk Partisi'nden olmayan ve bağımsız ye durumunda bulunan Zeki Bey, sorunun çözümü için kamuoyuna bavurulmasını ya da milletvekili seçimlerinin yenilenmesini önermiştir.⁴⁷ Zeki Bey'in konuşmasından sonra diğer milletvekilleri öneri lehine grlerini bildirerek halifeliğin kaldırılmasında hiçbir sakınca görmediklerini ifade etmişlerdir.⁴⁸

Başbakan İsmet (İnönü) Paşa'nın kanun teklifini destekleyen konuşmasından sonra da maddelere geçilmiştir. Halifeliğin kaldırılması ve Halife ailesinin (Osmanlı soyunun) erkek ve kadınlarının ve bu kadınlardan doğanların, bu aileye damat olanların ülke dışına çıkarılmasına karar verilmiştir.⁴⁹ 3 Mart 1924 tarihinde 431 sayılı Kanunla Halifeliğin kaldırılmasından sonra, Abdülmecit'in ailesiyle birlikte İvire'ye gönderilmesi uygun bulunmuş ve 4 Mart 1924 sabahı Halife ve ailesi yurdu terk etmiştir.⁵⁰

Halifeliğin kaldırılmasının Şu sonuçlara yol açtığı söylenebilir; Osmanlı monarsisinin dayandığı dini bir kurum ortadan kaldırılmış, yeni Türkiye Devleti, demokratik ve laik gelişme yolunda son derece önemli bir adımı atmıştır.

⁴⁵ 429 sayılı Kanunla vakıfların yönetimi bir genel müdürlük olarak Başbakanlığa bağlanıyor, Müslüman vatandaşların inanç ve ibadet işlemleriyle uğraşmak ve din kuruluşlarını yönetmek için de Başbakanlığa bağlı bir "Diyanet İleri Başkanlığı" kuruluyordu. Aynı kanun maddesiyle Genelkurmay da hükümet içinden çıkartılarak askerlikle ilgili konularda bağımsız bir başkanlığa dntrlyordu. Goloğlu, *a.g.e.*, s. 13; Turan, *a.g.e.*, s. 57; Fehmi Yavuz, *Din Eğitimi ve Toplumumuz*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1982, s. 43; Kanun maddesi için bkz., *Sicil-i Kavanin*, C. I, Cihan Matbaası, İstanbul, 1926, s. 446.

⁴⁶ 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğretim birliğinin sağlanması hedeflenmiş ve artık dinsel örgütün ve eğitimin önemli düzenlemelerden geçirileceği açıkça görülmektedir. *Dstr*, C. V, 3 Mart 1924, II. Tertip, s. 323; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Din ve Devlet İlişkileri*, Muğla Üniversitesi Yay., Muğla, 1997, s. 47.

⁴⁷ *Zabit Ceridesi*, 3. 3. 1924 (1340), C. VII, s. 40-64.

⁴⁸ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 18-21; Seyit Bey, *Hilâfetin Mahiyeti- er'iyyesi*, Ankara, 1340, s. 117.

⁴⁹ *TBMM Zabit Ceridesi*, 3 Mart 1924 (1340), C. VII. s. 28-29; *Sicil-i Kavanin*, C. I, İstanbul, Cihan Matbaası, 1926, s. 448; Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memliki Haricine ıkartılması Hakkında Kanun No. 431, 3 Mart 1924.

⁵⁰ Halife Abdülmecit, oğlu mer Faruk, kızı Drrhvar, iki ei, çocuklarının özel eğretmeni ve Sekreter Salih, Keramet, Nigar, Mabeyinci Hüseyin Nakip ve özel doktoru Selahattin ile birlikte saraydan alınıp özel otomobillerle Çatalca'ya götürülmüş ve orada yataklı trene bindirilerek İvire'de Terribel kasabasındaki Büyük Alp Oteli'ne yerleştirilmiştir (9 Mart 1924). Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1924-1930)*, Yurt Yay., Ankara, 1981, s. 84-87.

Eski saltanat rejimini geri getirmek için çaba gösterenlerin güç ve moral aldıkları bir merkez ortadan kaldırılmıştır. Aynı zamanda Osmanlı ailesinin tüm fertleri yurt dışına çıkarılarak, saltanatın canlandırılması imkânı yok edilmiştir. Böylece Türkiye Cumhuriyeti Devleti için kargaşa ve huzursuzluk kaynağı olabilecek bir kurum ortadan kaldırılmıştır. Bu da toplumsal birlik ve beraberliğin sağlanması yolunda önemli bir adım olarak görülmüştür. Bu şekilde Batılı devletlerin Türkiye'nin iç işlerine müdahale etmelerinin yolu kapatılmıştır.

8.4. TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI VE ŞEYH SAİT İSYANI

8.4.1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kurulması

Cumhuriyetin ilanı ve ardından Halifeliğin kaldırılması ile birlikte, Kurtuluş Savaşı'nı yürüten kadro arasındaki görüş ayrılıkları su yüzüne çıkmıştır. Bir tarafta köklü değişiklikleri savunan Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fethi Bey gibi şahıslar varken, diğer tarafta değişimin zaman içinde yapılmasını öneren ve gelenekçi diyebileceğimiz bir başka grup ortaya çıkmıştır.⁵¹ Bu grubun içinde Kâzım (Karabekir) Paşa, Rauf (Orbay) Bey, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Refet (Bele) Paşa ve Adnan (Adıvar) Bey gibi Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın öncü kadrosunda ve Mustafa Kemal'in çevresinde yer almış olan bazı kişiler bulunmaktaydı.⁵²

Bilindiği gibi gerek Birinci TBMM ve gerekse İkinci TBMM'de milletvekilleri, komutanlık ve memurluk görevlerini de aynı anda yürütebiliyorlardı. Savaşın gerekli kıldığı askerlik ve milletvekilliğinin birlikte yürütülmesi yöntemi, 1924 Anayasası ve Seçim Kanunu ile korunmuştu. Özellikle TBMM'de Ali Fuat, Kâzım Karabekir, Refet, Kâzım, Fevzi, Fahrettin, Cafer Tayyar, Cevat ve Yusuf İzzet Paşalar, hem Mecliste yer almışlar hem de komutanlık yapmışlardır. Yaz aylarında milletvekilliği veya komutanlıktan birisinin yürütülebileceği tartışmalarının başlaması üzerine -ki bu daha sonra yasalaşacaktır- Mustafa Kemal Paşa'ya yakın isimler milletvekilliklerinden istifa ederek ordularının başına dönerken, Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Cafer Tayyar Paşalar gibi Mustafa Kemal Paşa'nın yanından uzaklaşmış olan komutanlar askerlikten istifa edip Meclis'e katılmışlardır.⁵³ Mustafa Kemal Paşa tarafından *Paşalar Komplosu* olarak adlandırılan bu istifalar, Meclis'te örgütlü bir muhalefetin geliştiğini ortaya koymasından önemlidir.

Bu arada Mübadele Bakanı hakkında muhalif milletvekilleri tarafından verilmiş olan gensoru önergesi, İsmet Paşa Hükümeti ile ilgili bir güven oylamasına dönüşmüştür. Yapılan oylamada Hükümet, muhalefetin 18 olumsuz oyuyla karşılık, 146 olumlu oyla Meclis'ten güvenoyu almayı başarmışsa da,

⁵¹ Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, s. 63.

⁵² Turan, **Türk Devrim Tarihi III**, s. 97.

⁵³ Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 3. Kitap, s. 90; Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş, 1912–1922 ve Sonrası**, İnsel Basımevi, İstanbul, 1970, s. 378; Erik Jan Zürcher, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, (Çev. Gül Çağalı Güven), Bağlam Yay., İstanbul, 1992, s. 68.

Halk Fırkası, kendi içerisindeki muhalif kanadın partiden ayrılmasının önüne geçememiştir.

Oylamadan hemen sonra Rauf Bey ve on arkadaşı, Halk Fırkası'ndan istifa etmiş ve artan istifalar sonucunda 17 Kasım 1924'te *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* adı altında yeni bir siyasi parti kurulmuştur. Bu arada Halk Fırkası da, 10 Kasım'da yapmış olduğu toplantıda ismini *Cumhuriyet Halk Fırkası* olarak değiştirmiştir.⁵⁴

İçişleri Bakanlığı tarafından kuruluşu onaylanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, Genel Başkanlığına General Kâzım (Karabekir) Paşa getirilmiş, İkinci Başkanlığı Rauf Bey ve Genel Sekreterliği ise Ali Fuat Paşa üstlenmiştir. Mersin Milletvekili Besim, Trabzon Milletvekili Muhtar, Erzurum Milletvekili Rüştü Paşa, Bursa Milletvekili Necati, Ordu Milletvekilleri Faik ve Dr. Adnan (Adıvar) Beyler ise yönetim kurulunda yer almışlardır.⁵⁵

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programında şu esaslar göze çarpmaktadır:⁵⁶ *"Partinin sistemi liberalizm ve halkın hakimiyetidir. Genel olarak hürriyetlere taraftardır. Din düşüncesi ve inançlarına saygılıdır. İdari yünden, yerinden yönetimin gerçekleşmesine çalışacaktır. Cumhurbaşkanının seçiminin sonra milletvekilliği ile ilgisi kesilir..."*

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programından da anlaşıldığı gibi, Halk Fırkası'na göre daha gelenekçi ve toplumsal dönüşümlere mesafeliydi. Halk Fırkası'ndan bazı milletvekillerinin istifa ederek muhalefet partisine katılmasına rağmen, Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın İstanbul'da sıkıyönetim kurulmasını isteyen önerisini reddetmiş ve son günlerde sert eleştirilere uğrayan İsmet Paşa Başbakanlıktan istifa etmiştir.⁵⁷

Yeni kabineyi kurmakla TBMM Başkanı Fethi (Okyar) Bey görevlendirilmiştir. 22 Aralık 1924'te kurulan Kabinenin hükümet programını, 27 Aralık'ta Meclis'te okuyarak güvenoyu isteyen Başbakan Fethi Bey'in, muhaliflerin de büyük desteğini aldığı görülmüştür.⁵⁸

Muhalefete ılımlı bakan Fethi Bey'in Başbakanlığı döneminde Bursa'da yapılan Belediye Seçimlerini Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adayının açık farkla kazanması, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın sertlik yanlısı grubunu tedirgin etmiştir. Bu arada Meclis'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın faaliyetleri ve hükümetten çeşitli konular hakkında bilgiler istenmesi, tartışmaları da beraberinde getirmiştir. İki parti arasında devam eden sürtüşmeler, TBMM'nin 9 Şubat 1925 tarihli bütçe görüşmelerinde sert tartışmalara ve kavgaya dönüş-

⁵⁴ Tunçay, **a.g.e.**, s. 88; Feridun Kandemir, **Siyasi Dargınlıklar**, C. III, Ekicigil Matbaası, İstanbul, 1955, s. 8.

⁵⁵ Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, s. 81; Kandemir, **a.g.e.**, s. 19.

⁵⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 216.

⁵⁷ Turan, **Türk Devrim Tarihi**, s. 100.

⁵⁸ Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, (Haz. Cemal Kutay), Tercüman Yay., İstanbul, 1980, s. 359.

müş, milletvekillerinin karşılıklı tabanca çekmeleri sonucunda Ardahan Milletvekili Halit Paşa vurularak ölmüştür.⁵⁹

8.4.2. Şeyh Sait İsyanı ve Takrir-i Sükûn Kanunu

Halit Paşa'nın ölümünün Meclis'teki ilişkileri gerginleştirdiği bir dönemde, 13 Şubat 1925'te Doğu Anadolu'da, Bingöl'de Şeyh Sait İsyanı çıkmıştır.

İlk bakışta, devrimlere karşı dinsel bir hareket niteliği taşıyan Şeyh Sait İsyanı, gerisinde, İngiliz desteğindeki Kürt milliyetçiliğinin de izlerini taşımaktaydı. Başta İngilizler olmak üzere Hilafet komitesi ve isyan çıkarmak isteyenler, bir irtica hareketi ile isyanı başarabileceklerini ve memleketin her tarafını kapsayan bir şekilde sokacaklarını hesaplayarak, Şeyh Sait gibi nüfuzlu kimseleri örgütleri arasına sokmayı gerekli görmüşlerdi. Özellikle yapmış oldukları propagandalarla Hükümetin aciz ve zayıf olduğu ve bu iddiaya bir kısım basını da tanık göstererek, Doğu'da çıkacak ayaklanmanın bir hafta içinde bütün Türkiye'yi saracağını ilan etmişlerdi.⁶⁰

Şeyh Sait ve adamları, isyanın başladığı Piran'dan sonra Darahini'yi ele geçirerek ve diğer illerdeki teşkilatlarını da ayaklandırarak isyanı süratle genişletmek istemişlerdir.

Bu sırada Ankara'daki siyasi çevrelere göre, isyan yereldi ve kısa sürede bastırılabilirdi. 16 Şubat 1925 günü Bakanlar Kurulu toplantısında İçişleri Bakanı Cemil Bey, bu olay hakkında geniş bir bilgi vererek, asilerin temizlenmesi için gerekli önlemlerin alındığını ve kısa zaman içerisinde meselenin kapanacağından bahsetmiştir. Hükümet bu ayaklanmanın acele olarak bastırılmasını ve tutukluların kurtarılmasını isterken, isyanın daha fazla yayılmasını engellemek için tenkil harekâtını uygun görmekteydi. Durumu oldukça ciddi gören Genelkurmay Başkanlığı ise 3. Ordu Müfettişliği'ne verdiği emirde, takip harekâtının Ordu Müfettişi Kâzım Paşa tarafından tek elden yürütülmesini uygun bulmuştur.⁶¹

19 Şubat 1925 akşamı Şeyh Sait ve yandaşları, Diyarbakır yönünde harekete geçmiş ve Hani bucağını ele geçirmişlerdir.⁶² Ülkenin içinde bulunduğu durumu çok iyi sezen ve hemen harekete geçen Mustafa Kemal Paşa, yakın silah arkadaşı İsmet Paşa'yı Ankara'ya çağırmıştır.

⁵⁹ Yüzbaşılığında Makedonya Cephesi'nde başından yara aldığı için sinir sistemi bozulan ve asabi mizacından ötürü "Deli Halit" diye tanınan Halit Paşa, Kel Ali lakaplı Ali (Çetinkaya) Bey tarafından vurulmuş, Meclis'te tedavi altına alınmasına rağmen 13/14 Şubat 1925 gecesi aniden zatürreden ölmüştür. Bkz. Turan, **a.g.e.**, s. 103-104; Yaşar Kalafat, **Bir Ayaklanmanın Anatomisi: Şeyh Sait**, 2. B., ASAM Yay., Ankara, 2003, s. 80-82.

⁶⁰ Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, s. 100; Akşin, **a.g.e.**, s. 181-182; Feridun Kandemir, "Şeyh Sait İsyanı", **Tarih Konuşuyor Aylık Tarih Mecmuası**, C. VII, No. 37 (Şubat 1967), s. 3035; Neşet Çağatay, **Türkiye'de Gerici Eylemler (1923'den Bu Yana)**, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1973, s. 27; **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1972, s. 77.

⁶¹ **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**, s. 94.

⁶² Kandemir, **a.g.m.**, s. 3035-3036.

Ayaklanmanın hızla yayılmakta olduğunu gören Hükümet, hemen doğu bölgesinde sıkıyönetim ilan etmiş ve gerekli tedbirleri hemen uygulamaya başlamıştır. İsyanın sadece Doğu illerini kapsadığını ve sıkıyönetimin yeterli olacağını savunan Başbakan Fethi Bey, CHF'nin keskin kanadından tepki görmüştür.⁶³

Fethi Bey'in muhalefete karşı ılımlı tutumu da Halk Fırkası'nda tepki görmüş ve Cumhuriyetin en uzak tehlikelerden dahi korunmasını ve halkın sükün ve tam bir rahata kavuşmasını, hükümetin kendisine düşen görevleri yapmada çok azimli ve ileri görüşlü olmasını isteyen bir önerge verilmiştir. Bu önergenin oylamasında 60 beyaz oya karşı, 94 kırmızı oy alan Fethi Bey, kendi partisinin güvenini yitirmiş ve Başbakanlıktan istifa etmiştir.⁶⁴ İsmet Paşa, yeniden Başbakanlığa atanmıştır.

4 Mart'ta toplanan Cumhuriyet Halk Partisi Grubu'nda yeni kabinesini açıklayan İsmet Paşa, ayaklanmayı süratle bastırabilmek amacıyla özel bir yasa çıkartmak ve suçluların yargılanmalarının çabuk olarak bitirilebilmesi için de, İstiklâl Mahkemeleri oluşturmak kararında olduğunu açıklamıştır.⁶⁵ Bu konularda grubundan destek alan yeni Başbakan, aynı gün toplanan TBMM'ye hükümetin programını sunmuştur. Fethi Bey'in Hükümet programını aynen kabul ederek benimseyen Başbakanın kurmuş olduğu 3. Hükümet,⁶⁶ 4 Mart 1925'te 29 olumsuz, 2 çekimser ve 154 olumlu oy ile Meclis'ten güvenoyu almıştır.⁶⁷

Hükümet programında, ayaklanmayı bastırmak için özel önlemler alınacağını açıklayan Başbakan İsmet Paşa, güvenoyu aldıktan sonra yaptığı teşekkür konuşmasında, hazırladıkları yasa tasarısının hemen görüşülmesini istemiş ve ivedilikle aynı gün komisyona gönderilen tasarı, Meclisin o günkü ikinci bileşiminde ele alınmıştır. Aynı gün, iki yıl süreyle geçerli olacak (dört yıl yürürlükte kalacaktır) Takrir-i Sükün Kanunu kabul edilmiştir.⁶⁸

Takrir-i Sükün Kanunu'nun kabulünden sonra, Hükümetin, biri ayaklanma bölgesinde, diğeri Ankara'da olmak üzere iki ayrı *İstiklâl Mahkemesi* kurulması yönündeki yeni bir önerisi de ele alınmıştır. Bu öneri 23 ret oyuna karşılık büyük bir çoğunlukla kabul edilmiş ve İstiklâl Mahkemeleri kurulmuştur.⁶⁹ Doğu İstiklâl Mahkemesi Başkanlığı'na Denizli Milletvekili Mazhar Müfit (Kansu), Savcılığına Balıkesir Milletvekili Süreyya (Örgeevren), üyeliklerine Kozan Milletvekili Ali Saip (Ursavaş), Bozok Milletvekili Avni, Kırşehir Milletvekili Mü-

---

⁶³ 21 Şubat 1925 tarihli hükümet tezkeresinin hemen arkasından ayaklanma hareketinin daha da yayılmasıyla ikinci bir tezkere daha hazırlanmış ve 24 Şubat 1925 tarihli bu tezkere ile de Malatya ilinde bir ay süre ile sıkıyönetim ilan edildiği bildirilmiştir. Bkz. Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri (1924–1930)**, s. 101.

⁶⁴ Goloğlu, **a.g.e.**, s. 110.

⁶⁵ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 152-153.

⁶⁶ **Zabıt Ceridesi**, Devre II, C. XV, s. 127.

⁶⁷ Goloğlu, **a.g.e.**, s. 110-111; Çavdar, **a.g.e.**, s. 278.

⁶⁸ Kandemir, **a.g.m.**, s. 3036.

⁶⁹ **Zabıt Ceridesi**, II. Devre, C. XV., s. 154; Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, s. 280.

fit Beyler getirilmiştir.⁷⁰ Ankara İstiklâl Mahkemesi Başkanlığı'na ise Afyon Milletvekili Ali (Çetinkaya), Savcılığına Denizli Milletvekili Necip Ali (Küçük), üyeliklerine Gaziantep milletvekili Kılıç Ali, Rize Milletvekili Ali (Zırh) ve Aydın Milletvekili Dr. Reşit Galip Beyler seçilmiştir.⁷¹

Ankara'da bu gelişmeler devam ederken, ayaklanma bölgesindeki durum da bütünüyle hassasiyetini korumakta idi. Şeyh Sait, aynı günlerde kuvvetlerini toplayarak Diyarbakır önlerine gelmiş ve Samahir'deki karargâhında kurmayları ile görüşerek, 7 Mart 1925 günü gece yarısından sonra taarruza geçme emri vermiştir. Fakat olaylar planlandığı gibi gelişmemiş ve saldırı kararlaştırılan zamandan altı saat önce başlamış ve asiler düzenli ordu birlikleri karşısında bozguna uğramışlardır. Diyarbakır'dan umduğu yardımı alamayan Şeyh Sait, Ordu Komutanı Kâzım (Orbay) Paşa ile Kolordu Komutanı Mürsel (Bakû) Paşa ve Vali Cemal (Bardakçı) Bey'in gerekli önlemleri almasıyla Hani'ye çekilmek zorunda kalmıştır.⁷² Burada hazırlıklarını tamamlayan isyancıların Varto üzerine saldırmalarıyla, 14 Mart'ta Varto çevresindeki kanlı çarpışmalarda Şeyh Sait'in oğullarından birisi öldürülmüş ve 16 Mart 1925'te Batı Dersim Aşiretleri Diyarbakır'a gelerek Hükümete bağlılıklarını bildirmişlerdir.⁷³

Ordunun aldığı tedbirler sonucu bozguna uğrayan Şeyh Sait ve dört yüz kişi oldukları tahmin edilen isyancılar, son kozlarını oynayarak İran'a sığınmak istemişlerdir. Bu amaçla Muş Ovası'na yönelmiş, ancak isyancılar arasında huzursuzluk ve bölünmeler baş göstermiştir. Şeyh Sait ve asiler, Murat Nehri üzerindeki Abdurrahman Paşa Köprüsü'nde yakalanmışlardır.⁷⁴

Doğu İstiklâl Mahkemesi, Diyarbakır'da 14 Nisan 1925'te göreve başlamış ve ilk görülen dava ise seferberlik aleyhinde propaganda yaptığı öne sürülen Urfa Mutasarrıfı ve Terakkiperver Cumhuriyet Partisi üyesi Yarbay Fethi'nin yargılanması olmuştur.⁷⁵

Bu arada Şeyh Sait, 38 isyancı ile birlikte 6 Mayıs'ta Diyarbakır'a getirilmiş ve yargılanmaya başlanmıştır. İlk soruşturma sırasında Savcı Süreyya Bey'e kendisinin şeriat yanlısı olduğunu, ancak Kürtçülükle ilgisinin bulunmadığını, ayaklanmanın daha önce düşünülmeyeceğini ve Piran'daki çatışmanın kendi bilgisi dışında meydana geldiğini öne sürmüştür. Doğu İstiklâl Mahkemesi'nin Şeyh Sait ve onunla yargılanan 81 kişi hakkında verdiği karar, 28 Haziran 1925'te açıklanmıştır.⁷⁶ Şeyh Sait ve ayaklanmanın asıl suçluları kabul edilen 47 kişi

⁷⁰ Doğu İstiklâl Mahkemesi Başkanlığı'na önce Hacim Muhiddin Bey seçilmişse de rahatsızlığı gerekçesiyle görevi kabul etmemiştir. Nitekim sekiz ay sonra Mazhar Müfit Bey başkanlıktan istifa edince yerine Hacim Muhiddin Bey başkan olacaktır. Bkz. **Zabıt Ceridesi**, Devre II, C. XV, s. 198, 225-226.

⁷¹ **Zabıt Ceridesi**, Devre II, (7, 12, 17, 21, 22 Mart 1915), C. XV, s. 225-226.

⁷² Goloğlu, **a.g.e.**, s. 122-123.

⁷³ **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**, s. 115-132.

⁷⁴ **A.g.e.**, s. 138.

⁷⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 3 Mart 1924 (1340), C. VII, (Kanun No. 595), s. 28-29.

⁷⁶ Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, s. 310-327.

ıdam cezasına çarptırılmış, ancak bunlardan 2 kişinin cezaları hapse çevrilmiştir. İdam kararları 29 Haziran 1925 sabahında yerine getirilmiştir.

8.4.3. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kapatılması

Şeyh Said İsyanı'nın bastırılmasına karşın Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükte kalmıştır. İstanbul'da isyanla ilgili olarak yakalanan bazı kimselerin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na üye kazandırmak için çaba sarf ettikleri anlaşılmış ve parti şubelerinde de bunu doğrulayan bazı belgeler ele geçirilmiştir.⁷⁷ Bu arada Şeyh Said Ayaklanması'yla ilgili olarak kurulan İstiklâl Mahkemelerinde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na üye Yarbay Fethi, beş yıl hapse mahkûm olmuş ve aynı mahkeme 25 Mayıs 1925'te ayaklanma bölgesindeki tüm Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubelerinin kapatılmasına karar vermiştir.⁷⁸

Parti Genel Sekreteri Ali Fuat Paşa başta olmak üzere, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri, kendilerine yöneltilen bu suçlamaları yalanlamışlar ve Meclis içinde ve dışında Anayasa'ya dayanarak yasal bir muhalefet yaptıklarını açıklamışlardır. Savcılığın, yapılan suç duyurusunu hükümete ulaştırması sonrasında toplanan Bakanlar Kurulu, Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak 3 Haziran 1925'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın tüm merkez ve şubelerinin kapatılmasını kararlaştırmıştır.⁷⁹

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından da onaylanan bu kararnamenin, 4 Haziran'da yürürlüğe girmesiyle birlikte, muhalefet konumunda bulunan siyasal partinin yaklaşık altı buçuk ay süren hayatı sona ermiştir. Böylece Türkiye'de çok partili siyasal yaşama geçiş denemesi başarısızlıkla sona ermiştir. Bu olay Türk toplumunun henüz demokrasi için hazır olmadığını açıkça göstermiş ve demokrasiye bir süreliğine ara verilmiştir.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlükte olduğu 1925–1929 yılları arasında Şeyh Said İsyanı bastırılmakla kalmamış, bu isyanla ilgili görülen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmış ve muhalif İstanbul basını da etkisiz hale getirilmiştir.⁸⁰ Tek parti iktidarının hüküm sürdüğü bu muhalefetsiz ortamda, çok sayıda devrim hareketi hayata geçirilmiştir.

8.5. İZMİR SUİKÂSTI GİRİŞİMİ

Şeyh Said Ayaklanması'nın bastırılması ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasına rağmen, çok partili hayata geçiş denemesinin yarat-

⁷⁷ Bige Sükan Yavuz, "1924 Türkiye'sinde Devletin Siyasal Yapısını Laikleştirme Çalışmaları ve Karşı Tepkiler İle İlgili Bir İngiliz Belgesi", *Atatürk Yolu*, Yıl 6, No. 11, (Mayıs 1993), s. 223; Ergün Aybars, *Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi*, 1. B., İleri Kitabevi Yay., İzmir, 1994, s. 57.

⁷⁸ Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, s. 142; K. Özalp – T. Özalp, *a.g.e.*, s. 31-32.

⁷⁹ Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 281; Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 613-614.

⁸⁰ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, s. 283.

tığı olumsuz sonuçlar bitmemiştir. Mustafa Kemal'e ve Cumhuriyet rejimine karşı olanlar, faaliyetlerini gizli olarak devam ettirmişlerdir.

Mustafa Kemal Paşa'yı yok ettikleri takdirde, Cumhuriyet rejimini yıkaabileceklerini düşünen bu kesimler çok farklı gruplardan oluşmaktaydı. Eski İttihatçılar, Birinci Meclis'teki bazı muhalif milletvekilleri ve kapatılan Terakkiperver Fırka'nın bazı üyeleri, Mustafa Kemal Paşa ve çevresine karşı eylem için fırsat kollamaya başlamışlardır.

İzmir'de gerçekleştirilmek istenen suikast planının elebaşları arasında eski Lazistan Milletvekili Ziya Hurşit, Saruhan (Manisa) Milletvekili Şükrü, Eskişehir Milletvekili Arif ve bazı eski İttihatçılar bulunmaktaydı. Buna göre Ziya Hurşit ve arkadaşları, bir yurt gezisinde bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya İzmir'e geldiğinde suikast düzenleyeceklerdi. Kemeraltı semtindeki üç yol ağzında, Mustafa Kemal Paşa'nın otomobiline bomba atarak ve ateş açarak O'nu öldürecekler ve olay mahallini terk edeceklerdi. Bu arada kendilerini bekleyen otomobille Karşıyaka'ya gidecekler ve orada kendilerini bekleyen bir motorla Yunanistan'ın Sakız Adası'na kaçacaklardı.⁸¹

Gazi'nin İzmir'e gelmekte bir gün gecikmesi, suikastçıları yurtdışına kaçırarak olan Giritli Şevki'yi kuşkulandırmıştı. Giritli Şevki, tertipçiler arasında olmasına rağmen, bu gecikmenin kendini ele vereceği korkusuna kapılarak, 17 Haziran 1926'da, İzmir Valisi Kazım Paşa'ya gidip her şeyi anlatmıştır. Bu ihbar üzerine harekete geçen güvenlik güçleri, Ziya Hurşit ve arkadaşlarını gizlendikleri yerlerde yakalamıştır.⁸²

Bu arada İstanbul'da ise İttihatçılarla ilgili soruşturma başlatılmış ve eski Maliye Nazırı Cavit Bey ve bazı arkadaşları tutuklanmıştır. Eski İttihatçılardan Kara Kemal İstanbul'daki evinde sıkıştırıldığı sırada intihar etmiştir. Yine Kazım Karabekir, Ali Fuat, Refet ve Cafer Tayyar Paşalar gibi eski Terakkiperverciler de suikast girişimiyle ilgili görülerek tutuklanmışlardır.⁸³ Yargılamalar için İzmir ve Ankara'da birer İstiklâl Mahkemesi kurulmuş ve öncelikle Ziya Hurşit ve arkadaşları ile ilgili karara ulaşılmıştır. Ziya Hurşit ve arkadaşları idam cezasına çarptırılmış, suikastçılarla işbirliği yapmak ve darbe düzenlemekle suçlanan Cavit Bey ve arkadaşları da aynı ceza ile karşı karşıya kalmışlardır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları olan Paşalar ise beraat etmişler, ancak siyasal yaşamları sona ermiştir. Sadece yurtdışında bulunan Rauf Bey gıyabında on yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.⁸⁴

İstiklâl Mahkemelerinde yargılanan suikastçılar ve onlara yardım etmek isteyenler sert bir biçimde cezalandırılmış ve Gazi'ye karşı olan *İttihatçılık* tasfiye edilerek tarihe karışmıştır.

⁸¹ Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, 14. B., İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 133.

⁸² Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, s. 424.

⁸³ Cebesoy, *a.g.e.*, C. II, s. 215-217.

⁸⁴ Feridun Kandemir, *İzmir Suikâsti'nin İç Yüzü*, 2. B., Ekiçigil Matb., İstanbul, 1955, s. 3-4.

8.6. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI VE MENEMEN OLAYI

8.6.1. Serbest Cumhuriyet Fırkası

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra çok partili demokratik hayata geçiş için atılan ikinci adım *Serbest Cumhuriyet Fırkası*'nın kuruluşu ile gerçekleşmiştir.⁸⁵

1930 yılı Türkiye'de bir takım zorlukların ve sıkıntıların yaşandığı bir dönem olmuştur. 1922–1930 yılları arasında gerçekleşen devrimler ve bu konularda alınan önlemler, muhalif grubun tepkisini çekmiş ve hükümete karşı direnişi artırmıştır. Ayrıca, 1929 yılının Ekim ayında patlak veren ve kısa süre içinde tüm dünyayı etkisi altına alan ekonomik bunalım, Türkiye'yi de fazlasıyla etkilemiştir.⁸⁶ Memleket her alanda büyük bir huzursuzluk içinde kalmış; eleştiriyi kaldırmamanın, basını susturmanın, Meclis muhalefetine imkân vermemenin, tek başına iktidarda olmanın bunalımı yok etmeye, huzuru getirmeye yararı olmamıştır. Tersine denetimsiz parlamentonun yarattığı hoşnutsuzluk günden güne artmış ve ekonomik sıkıntılar da şiddetlenmiştir.

Yaşanan ekonomik ve siyasal bunalımların, toplumsal bir patlamaya dönüşmesini istemeyen Mustafa Kemal Paşa, tüm bu sorunların çözümü için bir muhalefet partisinin kurulmasını uygun görmüştür.⁸⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın böyle bir düşünceye yönelmesinde, 1925–1929 yılları arasındaki devrimlerle rejimin artık oturduğuna inanması ve hükümetin denetlenmesinin artık zorunlu hale gelmesini görmesi etkili olmuştur.

Ancak, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası deneyiminden ders çıkaran Mustafa Kemal Paşa, kurulması düşünülen muhalefet partisinin başkanlığını da güvendiği bir başka arkadaşına önermiştir. CHF karşısında yer alacak olan partinin başkanı olarak, çok eski arkadaşı olan ve ılımlılığı ile tanınan eski Başbakan Fethi (Okyar) Bey'i seçmiştir.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş aşaması, Paris Büyükelçisi Fethi (Okyar) Bey'in 1930'da yaz tatilini geçirmek üzere Türkiye'ye gelmesiyle başlamıştır. İstanbul Büyükdere'deki Necmettin Molla Köşkü'nde misafir edilen Fethi Bey, o sırada Yalova Termal Tesisleri'nde dinlenen Mustafa Kemal Paşa'ya, ülkenin içerisinde bulunduğu ekonomik durumla ilgili olarak ayrıntılı bir rapor sunmuştur.⁸⁸ Bu görüşmeler sırasında Hükümet ile ilgili görüş ve eleştirilerini de iletme fırsatı bulan Fethi Bey'e, Mustafa Kemal Paşa tarafından yeni bir partinin kurulması teklif edilmiştir. Bu arada İsmet Paşa da

⁸⁵ Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, s. 613-614.

⁸⁶ Uluslararası piyasada düşen fiyatlar, Türk ihraç ürünlerinin durumunu da etkilemiş, yeni gümrük tarifelerinin yürürlüğe girmesi iç piyasa ve halkın yaşamını oldukça zorlaştırmıştır. Bu arada Hükümetin sanayileşme siyaseti, alkollü içkilerin, sigara, şeker ve tuzun, deniz nakliyatının devlet tekeline alınması halkın hoşnutsuzluğunu daha da arttıracaktır. Bkz., Erdoğan Teziç, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları**, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunlar Derneği Yay., İstanbul, 1977, s. 70-72.

⁸⁷ Turan, **a.g.e.**, 3. Kitap, s. 292.

⁸⁸ Çavdar, **a.g.e.**, s. 297; Okyar, **a.g.e.**, s. 386-390.

Yalova'ya gelmiş ve Mustafa Kemal tarafından kendisine bilgi verilerek, görüşlerinin ne olduğu sorulmuştur. İsmet Paşa ise yeni bir partinin kurulmasının kendilerini de memnun edeceğini, muhalif bir partiden gelecek olan eleştirilerin hükümete yararlı olacağını bildirmiştir. Nitekim bu görüşme ve tartışmalar olumlu sonuçlanmış ve 7 Ağustos 1930'da Fethi Bey'in *Serbest Cumhuriyet Fırkası* adında bir parti kurması kararlaştırılmıştır.⁸⁹

Fethi Bey'in liberal anlayışını da yansıtan fırkanın adı, Mustafa Kemal tarafından bulunmuştur. Ancak Fethi Bey, bu partinin kuruluşunda bazı koşullar öne sürmüştür. Bu koşulların en önemlisi, Cumhurbaşkanının partiler arasında tarafsız kalması ve bu partinin Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ve müsaadesi ile kurulduğuna dair yazılı bir belgenin istenmesi konusudur. Mustafa Kemal Paşa'dan yazılı güvence alan Fethi Bey, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*'nın kuruluşunu içeren dilekçeyi 12 Ağustos 1930 tarihinde Yalova'dan telgrafla İstanbul Valiliği'ne göndermiş ve bu başvuru ile fırkanın resmen kuruluşu onaylanmıştır.⁹⁰ Programında 11 madde bulunan Serbest Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet Halk Fırkası karşısına cumhuriyetçi, laik ama liberal bir anlayışla çıkmıştır.⁹¹

Mustafa Kemal Paşa, yeni partiye güven vermek için çocukluk arkadaşı Milletvekili Nuri (Conker) Bey ile Tahsin (Uzer) ve hatta kız kardeşi Makbule (Atadan) Hanım'ın bu yeni kuruluşta görev almalarını istemiştir. Gazi'nin emriyle, yeni fırkaya üye yaptığı bir başka kişi de Ağaoğlu Ahmet Bey olmuştur. İlk merkezini İstanbul-Taksim'de açan Fırkanın Genel Başkanı Ali Fethi (Okyar) Bey ve Genel Sekreteri Kütahya Milletvekili Nuri (Conker) Bey'dir. Genel yönetici kadrosunda ise, Ahmet (Ağaoğlu), Tahsin (Uzer), Mehmet Emin (Yurdakul), Nakiyettin (Yücekök), Semih (Hızıroğlu), Ali Haydar (Yuluğ), Ali Galip, Refik İsmail (Kakmacı), İbrahim (Dalkılıç), Rasim (Öztekin) ve Doktor Reşit Galip'ten oluşan 14 milletvekili görev almıştır.⁹²

Serbest Cumhuriyet Fırkası umulmadık bir hızla yurt düzeyinde örgütlenmeye ve yayılmaya başlamıştır. Kurtuluş Savaşı yıllarında Çerkez Ethem ile birlikte *Seyyare-i Yeni Dünya* isimli komünist eğilimli bir gazete çıkartmış olan Arif Oruç'un sahibi olduğu *Yarın* gazetesi ile Zekeriya Sertel'in yazı işleri müdürlüğünü yaptığı *Son Posta* gazetesi, yeni partiyi destekleyip onun yayın organları durumuna gelmiştir.⁹³ Yeni parti, Büyük Millet Meclisi'nde III. Dönemin tatil devresinde kurulduğu için, Meclis'te pek verimli olamamış, fakat kuruluşundan kapanışına kadar, Meclis'in ancak 13 oturumuna katılabilen fırka, bu oturumlarda kısmen de olsa etkili olmuştur.⁹⁴

⁸⁹ Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923–1931)**, 3. B., Cem Yay., İstanbul, 1992, s. 253.

⁹⁰ Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, s. 622-623.

⁹¹ Okyar, **a.g.e.**, s. 470-472.

⁹² Okyar, **a.g.e.**, s. 536-537.

⁹³ Goloğlu, **a.g.e.**, s. 282.

⁹⁴ Asım Us, **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1964, s. 142.

Halkın, Serbest Fırka'ya karşı gösterdiği büyük ilgi, Fethi Bey ve arkadaşlarının İzmir gezisinde tüm açıklığı ile ortaya çıkmıştır.⁹⁵ 4 Eylül 1930'da parti teşkilatını kurmak üzere İzmir'e giden Genel Başkan Fethi Bey, eşi görülmemiş büyük bir halk kalabalığı tarafından karşılanmıştır.⁹⁶ Serbest Cumhuriyet Fırkası'na gösterilen bu büyük ilgi, Cumhuriyet Halk Partilileri endişelendirmiştir. Nitekim Fethi (Okyar) Bey'in yapacağı konuşmayı engellemek isteyen İzmir Valisi Kazım (Dirik) Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın devreye girmesiyle yumuşamış ve sorun çözülmüştür. Bununla birlikte, tüm tedbirlere karşın, CHF'lilerle SCF'liler arasında olaylar çıkmış ve iki kişi ölmüş, on beş kişi de yaralanmıştır. 7 Eylül 1930'da Alsancak Stadyumunda yapılan mitingte büyük bir kalabalık karşısında konuşma yapan Fethi Bey, kendi parti programlarına dayanarak liberal anlayış doğrultusunda Cumhuriyet Halk Fırkası'nı ağır bir dille eleştirmiştir. Bu sırada göstericilerden bazılarının başlarındaki şapkaları çıkarıp yerlere attıkları da görülmüş ve bu gelişmeler İsmet Paşa ve Hükümet çevrelerini kızdırmıştır.⁹⁷

Serbest Fırka'nın olaylı İzmir gezisinden sonra Belediye Seçimlerine katılması, tartışmaları daha da alevlendirmiştir. Tek dereceli olan ve kadınların ilk kez katıldığı bu seçimlerde, Serbest Cumhuriyet Fırkası beklenenden daha çok oy almıştır. Tüm yurttaki yapılan seçimler genellikle olaylı geçmiş ve açıklanan sonuçlara göre 502 belediyenin 22'sini yeni kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası kazanmıştır.⁹⁸ Fakat bu sonuçlar, seçimlerde yolsuzluk yapıldığı söylentilerini gündeme getiren SCF'liler, 2 Ekim 1930 tarihli Meclis oturumunda konu hakkında bilgi vererek, 15 Ekim'de bir genel görüşmenin açılmasını kabul ettirmişlerdir.⁹⁹

Seçimlerle ilgili yolsuzlukları görüşmek üzere önerge veren Fethi Bey, haklılığını kabul ettiremeyeceğini anlayınca, partiyi kapatma kararı almış ve 17 Kasım 1930 günü partinin feshine ilişkin dilekçeyi İçişleri Bakanlığı'na göndermiştir.¹⁰⁰

Böylece Atatürk dönemindeki, ikinci, çok partili siyasal yaşam denemesi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Serbest Fırka'nın kapanmasından kısa bir süre sonra gerçekleşecek olan Menemen Olayı'nın da etkisi ile 1946 yılına kadar bir daha çok partili siyasal yaşam için herhangi bir deneme yapılmayacaktır.

8.6.2. Menemen Olayı

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte laik düzen ve dünya görüşü doğrultusunda gerçekleştirilen devrim hareketleri, dinsel kurallara bağlı çevrenin tepkilerine yol açmıştı. Halifeliğin kaldırılması, medreselerin, tekke, zaviye ve türbelerin

⁹⁵ Yalman, **a.g.e.**, s. 1050-1052.

⁹⁶ Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, 2. B., Baha Matbaası, İstanbul, 1969, s. 46-48.

⁹⁷ Us, **a.g.e.**, s. 20-25; Goloğlu, **a.g.e.**, s. 284-285.

⁹⁸ Çetin Yetkin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, Karacan Yay., İstanbul, 1982, s. 180.

⁹⁹ Çavdar, **a.g.e.**, s. 301-302.

¹⁰⁰ Ağaoğlu, **a.g.e.**, s. 104.

kapatılması, öğretimin birleştirilmesi ve Medeni Kanunu'nun kabul edilmesi gibi değişiklikler, eski düzeni savunan ve ilk fırsatta ona dönülmesini arzulayan çevreleri yeniden harekete geçirmiştir.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması aşamasında Mustafa Kemal Paşa yeni kurulacak fırkanın, laik Cumhuriyet esaslarına bağlı kalmasını ve bu yönde faaliyette bulunmasını temel koşul olarak ortaya koymuştur. Ancak, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Ege Bölgesi'nde yarattığı ekonomik sıkıntının, halk üzerinde oluşturduğu olumsuzluklardan yararlanan gerici çevreler (Derviş Mehmet ve müritleri), tekbir sesleri ve “*şeriat isteriz*” sloganlarıyla 23 Aralık 1930'da Menemen'de bir ayaklanma çıkarmışlardır.¹⁰¹

Derviş Mehmet, toplanan halka, “*Ey Müslümanlar, ne duruyorsunuz? Halife Abdülmecit sınıra geldi, sancak-ı şerif çıktı, gelin altında toplanalım, şeriat isteyelim*” şeklinde çağrılar yapmıştır.¹⁰²

Şapka giyenlerin kâfir olduğunu, yakında yine fes giyileceğini ileri süren isyancılara karşı, ilk olarak jandarma yazıcısı Ali Efendi gelmiştir. Yapılan görüşmeden sonuç çıkmayınca, bu kez Bölük Komutanı Fahri Bey devreye girmiştir. Derviş Mehmet, Fahri Bey'e, kendisinin mehdi olduğunu, dini yaydığını ve kendisine karşı koyamayacağı tehditlerini savurarak hakaretler etmiştir.¹⁰³

Bu gelişmeler üzerine Bölük Komutanı tedbir almak üzere olay yerinden geri çekilmek zorunda kalmış ve bu gelişme de isyancıları daha da cesaretlendirmiştir. Jandarma Bölük Komutanı, telefonla alaydan askeri yardım istemiş ve Alay Komutanlığı da asıl mesleği öğretmenlik olan yedek subay Asteğmen Kubilay'ı bir müfreze ile olay yerine göndermiştir. Alay Komutanlığı'ndan kendisine verilen görev üzerine, kışladan çıkarken silahını bile almayan ve emrindeki takımın erlerinde ise sadece manevra mermileri bulunan Kubilay, Derviş Mehmet ve müritlerinin yanına gitmiş ve yakasından tutarak sert bir sesle hemen silahlarını bırakıp teslim olmalarını istemiştir.¹⁰⁴ Derviş Mehmet'in ateş açmasıyla Kubilay'ın yaralandığını gören askerler manevra mermileri ile ateş açmışlar, fakat mermilerin kendilerine bir şey yapmadığını gören Mehmet ve müritleri bundan cesaret almışlardır.¹⁰⁵ Kubilay'ın üzerine saldı-

¹⁰¹ Hikmet Çetinkaya, **Kubilay Olayı ve Tarikat Kampları**, 4. B., Çağdaş Yay., İstanbul, 1997, s. 16.

¹⁰² Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, s. 304; Tunçay, **a.g.e.**, s. 293-294; Menemen Olayı basında da geniş yer tutmuştur. İktidara yakın olan Hâkimiyet-i Milliye gazetesine göre; isyan sırasında asiler omuzunda çapasıyla işe gitmekte olan bir işçiyi yoldan çevirip çukur kazdırmışlar ve oraya yeşil bayrak dikmişlerdir. Yine isyancılar ellerinde silahları olduğu halde bayrağın etrafında dönerek tekbir getirip zikretmeye başlamışlardır. Bkz., **Hâkimiyet-i Milliye**, 27 Kanun-u Evvel (Aralık) 1930, s. 1, 3.

¹⁰³ Goloğlu, **a.g.e.**, s. 304; Tunçay, **a.g.e.**, s. 293-294.

¹⁰⁴ Asteğmen Kubilay, emrindeki 26 kişilik müfreze ile olay yerine süratle intikal edebilmek amacıyla kışla arkasındaki yamaçlardan, kestirme yollardan hızla geçmiş ve meydana yakın sokakların birinde askerlerine süngü taktırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., **Hâkimiyet-i Milliye**, 28 Kanun-u Evvel (Aralık) 1930, s. 1-3.

¹⁰⁵ Bu kurşun Kubilay'ın sağ omzundan girip arkasından çıkmıştır. Asteğmen Kubilay'ın silahla yaralanması ile ilgili geniş bilgi için bkz.; **Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi**, “*Menemen Olayı Keşif Zabıt Varakası*”, 23 Aralık 1930, D. 1, F. 1-1.

ran isyancılar onu öldürmüşler, kesik başını bir iple sancağın direğine bağlayarak Menemen’de dolaştırmışlardır.¹⁰⁶ Bu çatışma sırasında mahalle bekçileri Hasan ve Şevki de şehit edilmişlerdir. Güvenlik güçlerinin olaya müdahalesi sonucu, olay bastırılmış ve bu arada Derviş Mehmet de öldürülmüştür.¹⁰⁷

Cumhuriyete karşı gerici bir ayaklanma niteliği taşıyan Menemen’deki olaylar, Ankara’da ve yurdun diğer bölgelerinde tepkiyle karşılanmıştır. Menemen ilçesi ile Manisa ve Balıkesir merkez ilçelerinde bir ay süre ile sıkıyönetim ilan edilmiş, Olayla ilgili olarak sıkıyönetim kararını onaylayan Meclis, Korgeneral Mustafa Muğlalı başkanlığında bir askeri mahkemenin de kurulmasını uygun görmüştür.¹⁰⁸

3 Ocak 1931’de kurulan Divan-ı Harp Mahkemesi’ndeki duruşmalar ve yargılamalar sonucunda, isyanın İstanbul’daki Nakşibendî şeyhleri ile ilişkisi ortaya çıkmıştır.¹⁰⁹ Şeyh Hoca Esat, Şeyh Halit, Hoca Saffet ve Hoca Esat’ın oğlu Mehmet Ali’nin ayaklanmanın hazırlanmasında etkin rol oynadıkları anlaşılmıştır. Bunların yanı sıra çoğu Giritli ve Rumeli göçmeni olan 36 sanık hakkında ölüm ve 41 sanık hakkında da çeşitli hapis cezaları verilmiştir. Nitekim yaşlı olan Şeyh Esat ile yaşları küçük olan bazı sanıkların cezaları hapse çevrilmiş ve idam cezalarının TBMM’de onaylanması ile birlikte, 28 kişi Menemen’de idam edilmiştir.¹¹⁰

8.7. ATATÜRK-İNÖNÜ AYRILIĞI

İsmet Paşa, 1924 yılı sonu ile 1925 yılı başı hariç, 1923’ten 1937 yılına değin Başbakan olarak görev yapmış ve Atatürk’ün en yakın çalışma arkadaşı olmuştur. Ancak özellikle 1932 yılından sonra Atatürk’ün, Hükümete müdahale etmesi ve bakanları belirlemesi Başbakan İsmet Paşa’yı rahatsız etmiştir.¹¹¹

Devletçilik konusundaki görüş ayrılığı, iki devlet adamı arasındaki bir başka anlaşmazlık konusudur. Atatürk ılımlı ve esnek bir devletçiliği savunurken, İnönü daha katı ve doktrine bir devletçilik anlayışından yana olmuştur. Zaten İsmet İnönü’nün ayrılmasından sonra, liberal çevrelere yakın olan Celal Bayar’ın Başbakan olması rastlantı değildir.

Bir diğer neden ise Hatay sorununda yaşanan anlaşmazlıktı. İsmet Paşa, bu sorunun görüşmeler yoluyla çözümlenmesini savunurken, Atatürk, daha

¹⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. “*Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler*”, **Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Dergisi**, Özel Sayı, No. 129, (Eylül 1998), s. 67.

¹⁰⁷ Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri (1924–1930)**, s. 305.

¹⁰⁸ **Hâkimiyet-i Milliye**, 2 Kanun-u Sani (Ocak) 1931, s. 1, 4.

¹⁰⁹ Cemalettin Saraçoğlu, “*Menemen İrticai Adı Altındaki Cinayetin Esrar Dolu İç Yüzü*”, **Tarih Konuşuyor**, C. V, No. 29 (Haziran 1966), s. 2513.

¹¹⁰ **Hâkimiyet-i Milliye**, 4 Şubat 1931, s. 1.

¹¹¹ **Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Hatıraları**, (Der. Hulusi Turgut), 5. B., Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2005, s. 313-314; Metin Heper, **İsmet İnönü-Yeni Bir Yorum Denemesi**, (Çev. Sermet Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 155.

kararlı bir politika ile bir an evvel çözüme kavuşturulmasından yana olmuştur.¹¹²

Bu görüş ayrılıklarının gündemde olduğu günlerde,¹¹³ Çankaya’da herkesin önünde yaşanan bir tartışma bardağı taşıran son damla olmuş ve İsmet İnönü Başbakanlık görevinden istifa etmiştir. Yerine İş Bankası Genel Müdürü Celal Bayar atanmış ve yeni bir dönem başlamıştır.¹¹⁴

Ancak bu dönem uzun sürmemiştir. Yakalandığı hastalığı, ülke sorunlarıyla ilgilendiği için uzun süre ihmal eden Atatürk’ün durumu, gün geçtikçe ağırlaşmış ve 10 Kasım 1938’de hayata gözlerini yummuştur.

KAYNAKÇA

ACUN, Orhan; “*CHP’nin Kuruluş Tarihi Üzerine*”, **Tarih ve Toplum**, Cilt XXIV, No. 141, (Eylül 1995).

AĞAOĞLU, Ahmet; **Serbest Fırka Hatıraları**, 2. Basım, Baha Matbaası, İstanbul, 1969.

AHMAD, Feroz; **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, 6. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

AKŞİN, Sina; **Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980**, 4. Basım, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2001.

ALTAY, Fahrettin; **10 Yıl Savaş, 1912-1922 ve Sonrası**, İnsel Basımevi, İstanbul, 1970.

ATATÜRK, Mustafa Kemal; **Nutuk, 1919-1920**, Cilt I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1982.

_____ ; **Nutuk, 1920-1927**, Cilt II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1982.

_____ ; **Nutuk, Vesikalar**, Cilt III, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1982.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997.

AYBARS, Ergün; **Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi**, İleri Kitabevi Yayınları, İzmir, 1994.

_____ ; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Cilt I, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1986.

_____ ; **İstiklâl Mahkemeleri**, Cilt I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1988.

AYDEMİR, Şevket Süreyya; **Tek Adam**, Cilt III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.

BIYIKLIOĞLU; **Tevfik; Atatürk Anadolu’da (1919-1921)**, Kent Basımevi, İstanbul, 1981.

BULUT, Faik; **Resmi Belgeler Işığında Ordu ve Din-1826-1997 Devlet Gözüyle İslamcı Faaliyetler**, 2. Basım, Doruk Yayıncılık, Ankara, 1997.

CEBESOY, Ali Fuat; **Siyasi Hatıralar-Lozan’dan Cumhuriyete**, Cilt II, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

CEMAL, Behçet; **Şeyh Said İsyanı**, Hisar Matbaası, İstanbul, 1955.

“*Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler*”, **Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Dergisi**, Özel Sayı, No. 129, (Eylül 1998).

ÇAĞATAY, Neşet; **Türkiye’de Gerici Eylemler (1923’den Bu Yana)**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973.

ÇAVDAR, Tevfik; **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, 2. Basım, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.

ÇETİNKAYA, Hikmet; **Kublay Olayı ve Tarikat Kampları**, 4. Basım, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1997.

DEMİREL, Ahmet; **Birinci Meclis’te Muhalefet: İkinci Grup**, 5. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Düster

ERGİL, Doğu; “*Atatürkçü Düşüncenin Temeli: Lâiklik*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt VI, No. 17, (Mart 1990).

EROĞLU, Hamza; **Türk İnkılâp Tarihi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1990.

FIĞLALI, Ethem Ruhi; **Din ve Devlet İlişkileri**, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla, 1997.

GENELKURMAY ATASE BAŞKANLIĞI Arşivi; “*Menemen Olayı Keşif Zabıt Varakası*”, 23 Aralık 1930, D. 1, F. 1-1.

GENTİZON, Paul; **Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu**, (Çev. Fethi Ülkü), 3. Basım, Bilgi Yayınları, Ankara, 1995.

GİRİTLİOĞLU, Fahir; **Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii**, Aydırdız Matbaası, Ankara, 1965.

¹¹² **Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Hatıraları**, s. 337-338.

¹¹³ Heper, a.g.e., s. 152-153.

¹¹⁴ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, 6. B., Kaynak Yay., İstanbul, 2007, s. 87-88.

- GOLOĞLU, Mahmut; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1923**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007.
- _____ ; **Devrimler ve Tepkileri (1924–1930)**, Başnur Matbaası, Ankara, 1972.
- GÖZLER, Fethi; **Atatürk İnkılapları-Türk İnkılabı**, 2. Basım, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1983.
- GÜNEŞ, İhsan; **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997.
- Hâkimiyet-i Millîye**; “*Divanı Harp Teşekkül Etti ve Örfi İdare Amirliği'ne Fahrettin Paşa Tayin Edildi*”, 2 Kanun-u Sani (Ocak) 1931, Cuma, No. 3403.
- _____ ; “*Menemen'de Tahkik Heyeti Yeni Tevkifat Yaptı. Yakalanan Hacı ve Hocalar*”, 28 Kanun-u Evvel (Aralık) 1930, Pazar, No. 3398.
- _____ ; “*Menemen'de Tahkikat Ehemmiyetle Devam Ediyor*”, 27 Kanun-u Evvel (Aralık) 1930, Cumartesi, No. 3397.
- _____ ; “*Millet Meclisi'nde İdam Kararları Tasdik Edildi*”, 4 Şubat 1931, Çarşamba, No. 3436.
- HEPER, Metin; **İsmet İnönü-Yeni Bir Yorum Denemesi**, (Çev. Sermet Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- İNÖNÜ, İsmet; **Hatıralar**, 2. Kitap, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., Ankara, 1999.
- KALAFAT, Yaşar; **Bir Ayaklanmanın Anatomisi: Şeyh Sait**, 2. Basım, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2003.
- KANDEMİR, Feridun, **Siyasi Dargınlıklar**, Cilt III, Ekicigil Matbaası, İstanbul, 1955.
- _____ ; “*Şeyh Sait İsyanı*”, **Tarih Konuşuyor Aylık Tarih Mecmuası**, Cilt 7, No. 37, (Şubat 1967).
- _____ ; **İzmir Suikastı'nın İç Yüzü**, 2. Basım, İstanbul, 1955.
- KARAL, Enver Ziya; “*Atatürk ve Cumhuriyetin Duyurulması*”, **Türk Dili**, No. 278, (Kasım 1974).
- KİNROSS, Lord; **Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, (Çev. Necdet Sander), 10. Basım, Altın Kitaplar, İstanbul, 1984.
- KOCATÜRK, Utkan; **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi 1918-1938**, 2. Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- MUMCU, Ahmet; **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, 14. Basım, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1996.
- OKYAR, Fethi; **Üç Devirde Bir Adam**, (Yay. Haz., Cemal Kutay), Adam-Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.
- OLCAYTU, Turhan; **Dinimiz Neyi Emrediyor, Atatürk Ne Yaptı, Devrimimiz-İlkelerimiz**, 8. Basım, Ajans Türk Basın ve Basım A.Ş., Ankara, 1998.
- KOLOĞLU, Orhan; **Gazinin Çağında İslam Dünyası 1919-1922**, 1. Kitap, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- OZANKAYA, Özer; **Atatürk ve Laiklik, Atatürkçü Düşüncenin Temel Niteliği**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981.
- ÖZALP, Kazım-Teoman Özalp; **Atatürk'ten Anılar**, 4. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998.
- SARAÇOĞLU, Cemalettin; “*Menemen İrticai Adı Altındaki Cinayetin Esrar Dolu İç Yüzü*”, **Tarih Konuşuyor**, Cilt 5, No. 29, (Haziran 1966).
- SELEK, Sebahattin; **Anadolu İhtilâli**, Cilt II, 8. Basım, Kastaş A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1987.
- SEYİT BEY; **Hilâfetin Mahiyet-i Şer'iyesi**, Ankara, 1340 (1924).
- Sicil-i Kavanin**, Cilt I, Cihan Matbaası, İstanbul, 1926.
- SOYAK, Hasan Rıza; **Atatürk'ten Hatıralar**, Cilt II, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973.
- SOYSAL, Mümtaz; **Dış Politika ve Parlamento**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964.
- ŞENGİL, Mızyah Karaçam; **Birinci Dönem TBMM'nde Düşünce Akımları**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.
- ŞİMŞİR, Bilal N.; “*Ankara'nın Başkent Oluşu*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt VII, No. 20, (Mart 1991).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**
- TEZİŞ, Erdoğan; **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları**, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunlar Derneği Yayınları, İstanbul, 1977.
- TUNAYA, Tanık Zafer; **Türkiye'de Siyasi Partiler**, 2. Basım, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- TUNÇAY, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, 3. B., Cem Yayınları, İstanbul, 1992.
- TURAN, Şerafettin; **Türk Devrim Tarihi – Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne**, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.
- _____ ; **Türk Devrim Tarihi - Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)**, 3. Kitap, (1. Bölüm), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995.
- _____ ; **Türk Kültür Tarihi, Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe**, 3. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000.

- TURGUT, Hulusi (Der.); **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Hatıraları**, 5. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005.
- Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1972.
- ULUĞ, N. Hakkı; **Halifelğin Sonu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1975.
- US, Asım; **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1964.
- UYAR, Hakkı; **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, İstanbul, 1998.
- YALMAN, Ahmet Emin; **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1922-1971**, (Yay. Haz. Erol Şadi Erdiç), Cilt II, 2. Basım, Özener Matbaacılık Ltd. Şti, İstanbul, 1997.
- YAVUZ, Bige Sükan; "*1924 Türkiye'sinde Devletin Siyasal Yapısını Laikleştirme Çalışmaları ve Karşı Tepkiler İle İlgili Bir İngiliz Belgesi*", **Atatürk Yolu**, Yıl 6, No. 11, (Mayıs 1993).
- YAVUZ, Fehmi; **Din Eğitimi ve Toplumumuz**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1982.
- YETKİN, Çetin; **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, Karacan Yayınları, İstanbul, 1982.
- ZÜRCHER, Erik Jan; **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, (Çev. Gül Çağalı Güven), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992.
